

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Історикиня Надія Олександрівна Білозерська (1838–1912): життєвий шлях та творча спадщина».

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «Історія та археологія»
Бороніна А. А.

Керівник: к. і. н., доц.
Іващенко В. Ю.

Рецензент: к. і. н., доц.
Кісельова Ю. А.

Харків–2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ Н. О. БІЛОЗЕРСЬКОЇ	14
1.1 У родинному колі	14
1.2 Шлюб та «жіноче питання»	22
1.3 Шлях до професійної науки: між приватним та суспільним	29
РОЗДІЛ 2 ВИКЛАДАЦЬКА, ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ Н. О. БІЛОЗЕРСЬКОЇ	35
2.1 Викладацька та громадська діяльність: від домашньої вчительки до однієї з організаторок Вищих жіночих курсів	35
2.2 Наукова діяльність: динаміка творчої активності та проблематика праць	47
ВИСНОВКИ	58
РЕЗЮМЕ	61
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	63
ДОДАТКИ	72

ВСТУП

Актуальність цього дослідження зумовлена щорічним збільшенням кількості робіт, присвячених висвітленню різних аспектів гендерної історії. Гендерна історія є напрямом другої половини ХХ ст., яке має на меті переосмислення історичного буття з точки зору жіночого та чоловічого досвіду, а також взаємодії між ними¹. Треба розуміти, що цей напрям є своєрідним продовженням історичної фемінології (жіночої історії), сформованої на межі 1960–1970-тих рр. Головним завданням останньої було подолання проблеми невидимості жінок шляхом повторного вписування їх у загальну історію. Остаточним поштовхом для формування цієї галузі знань стало загальне піднесення жіночого руху (так звана друга хвиля фемінізму), яке мала на меті подолання основних нерівностей між жінками та чоловіками, як в юридичній площині, так і в особистісному полі. Вже на межі 1970–1980-тих рр. відбувається значне оновлення методологічної основи фемінологічних досліджень: біологічне поняття «статі» відходить на другий план, а на його заміну приходять рольова соціальна концепція «гендеру». Також, на відміну від початкової спроби додавання жіночого досвіду до загального історичного дискурсу, для якого характерним був наголос на його інакшості та винятковості, дедалі більше дослідників віддають перевагу нівелюванню цих протиріч².

На сьогоднішній день у галузі гендерних досліджень зберігається тенденція щодо активного залучення біографічного методу. Кількість робіт з використанням цього підходу з кожним роком збільшується. Це пов'язано із зростанням суспільного зацікавлення до життєписання окремих особистостей,

---

¹ Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; під ред. С. І. Посохова. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. С. 20 – 22.

² Scott J. W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis // The American Historical Review. 1986. vol. 91. no 5. pp. 1053–1075.

URL: <https://doi.org/10.2307/1864376> (дата звернення: 09.11.2023).

які зробили значний внесок у певні професійні сфери та яскраво репрезентують свою добу. Також поживлення суспільного інтересу до таких публікацій зумовлено активізацією обговорення «жіночого питання» під впливом нових хвиль фемінізму.

З цього виходить загальна актуальність дослідження особистості Надії Олександрівни Білозерської, яка яскраво репрезентує перехідний період кінця XIX – початку XX ст. Аналізуючи її життєвий шлях, дослідники мають змогу прослідкувати трансформацію моделі поведінки жінок від традиційної до емансипованої (у випадку Надії Олександрівни поєднання ролі матері і дружини з науковою та громадською діяльністю). Вельми цікавим виглядає також її зв'язок з учасниками Петербурзької української громади (1858 р.; В. М. Білозерський, М. І. Костомаров, П. О. Куліш тощо¹). По-перше, спогади історикині надають відомості про організацію періодичного видання «Основа». По-друге, у період з 1868 по 1873 рр. Білозерська працювала особистою літературною секретаркою М. І. Костомарова. Саме вона записала одну із версій автобіографій історика, також вона залишила свої спогади про співпрацю з М. І. Костомаровим.² Значну актуальність для історії України має й її творчий доробок. Таким є *magnum opus* дослідниці про представника української школи в російській літературі та одного із основоположників реалістичного роману у ній – Василя Трохимовича Наріжного³.

Об'єктом цього дослідження є життєвий шлях та професійна діяльність Н. О. Білозерської (1838–1912).

Предмет дослідження включає вивчення її біографії і творчої спадщини, їхнє осмислення в контексті масштабних соціокультурних перетворень на межі XIX – XX ст.

---

¹ Іванова Л. Г. Державницька ідея у громадівському русі 60-х рр. XIX ст. // Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. С. 238.
URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/14585> (дата звернення: 15.12.2023).

² Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75 гг. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. № 1-4. С. 609 – 636. ibid. Т. L – LI. № 5-8. С. 327 – 338.

³ Наріжний (Нарежний) Василь. Енциклопедія українознавства: словникова частина: в 11 т. Т 5 / за гол. ред. проф., д-р В. М. Кубійовича. Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1966. С. 1682-1695.
URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii126.htm> (дата звернення: 15.12.2023).

Хронологічні межі дипломної роботи пов'язані з роками життя Н. О. Білозерської (1838–1912). Історикиня народилася 10 квітня (29 березня за старим стилем) 1838 р., померла – 9 березня (25 лютого за старим стилем) 1912 р.

Територіальні межі охоплюють ті місця, які Н. О. Білозерська відвідала (або мешкала в них) упродовж усього її життя. Переважна більшість із цих населених пунктів на цей момент знаходиться на території двох держав: України та Росії. Наприклад: с. Софіївка (Солецький район, Новгородська область, РФ), м. Петрозаводськ (республіка Карелія), м. Санкт-Петербург, м. Харків (Україна), м. Таганрог (Ростовська область, РФ), м. Феодосія (АР Крим, Україна), м. Керч (АР Крим, Україна), м. Судак (АР Крим, Україна), м. Ялта (АР Крим, Україна), м. Севастополь (АР Крим, Україна), м. Бахчисарай (АР Крим, Україна), м. Євпаторія (АР Крим, Україна).

Мета цієї наукової роботи поєднує в собі комплексне дослідження біографії та творчої спадщини Н. О. Білозерської на тлі змін у соціокультурному та професійному середовищах, які відбулися упродовж другої половини XIX – першої половини XX ст.

Для реалізації поставленої мети було сформульовано наступні **завдання**:

- Знайти та опрацювати джерела, пов'язані із життєвим шляхом і професійною діяльністю Н. О. Білозерської.
- Ознайомитися із сучасними тенденціями у галузі біографічних студій.
- Дослідити основні напрацювання в історіографії «жіночого питання» в Російській імперії в другій половині XIX — на поч. XX ст., а також стан дослідження постаті історикині.
- Визначити ключові епізоди біографії Н. О. Білозерської.
- Визначити основні внутрішні та зовнішні чинники, що впливали на формування особистості, світогляд та наукові інтереси Н. О. Білозерської.

- Проаналізувати особливості викладацької діяльності Н. О. Білозерської.
- Простежити основну динаміку публікацій Н. О. Білозерської та визначити основні напрямки її наукових досліджень.
- З'ясувати наукову цінність творчої спадщини Білозерської для подальшого її дослідження.

Ступінь висвітлення цієї тематики в **історіографії** є недостатньою. Станом на 2023 р. робіт, які б безпосередньо стосувалися особистісного та творчого шляху Н. О. Білозерської, немає. У переважній більшості праць вона здебільшого згадується лише побіжно. При підготовці досліджень з історії жіночого руху у Російській імперії другої пол. XIX – поч. XX ст. акцентують увагу лише на якомусь окремому аспекті її життєпису. При цьому за жанровою ознакою переважають невеликі за обсягом статті в періодичних виданнях, енциклопедіях тощо.

По-перше, потрібно згадати статті та монографії, які безпосередньо присвячені розгляду проблематики історії жіночого руху на теренах Російської імперії у другій половині XIX – першій половині XX ст. У роботі «The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860—1930¹» Річарда Стайтса, професора Джорджтаунського університету, аналізується процес зародження та становлення жіночого питання на теренах Російської імперії у другій половині XIX ст. Автор також наголошує на нерозривності цих процесів із західноєвропейськими. Наступною публікацією, яка варта нашої уваги, є робота дослідниці Крістен Йогансен «Women's Struggle for Higher Education in Russia, 1855-1900²» у якій вона простежує особливий взаємозв'язок між державною політикою після Кримської війни та прагнення жінок до здобуття вищої освіти на рівні із чоловіками. Також, варто звернутися до публікації історикині Барбари Альперн Енкель «Mothers and daughters :

¹ Stites R. The women's liberation movement in Russia: feminism, nihilism, and bolshevism, 1860-1930. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978. 464 p.

² Johanson C. Women's struggle for higher education in Russia, 1855-1900. Kingston: McGill-Queen's University Press, 1987. 149 p.

URL: <https://doi.org/10.2307/130396> (дата звернення: 14.05.2024)

women of the intelligentsia in nineteenth century Russia», яка різниться від попередніх двох робіт своєю увагою до психо-соціальних аспектів, що спонукали жінок до рішучих змін своєї ролі у суспільстві.

Окремо можна виділити ті публікації, що всебічно розглядають питання про входження жінок до наукової сфери у другій половині XIX – першій половині XX ст. У переважній більшості цих публікацій особистість Н. О. Білозерської згадується лише побіжно. Так, у працях Н. Л. Пушкарьової розглядається особливий статус жінок у науковому співтоваристві, починаючи з першої половини XIX і до середини XX ст.¹, а також характеризуються основні жіночі персоналії у сфері дослідження історії під час періоду від 1810 до 1917 рр.². Також до цієї групи можна віднести роботи: Т. А. Мінеєвої³, та О. І. Секенової⁴, в яких розглядаються основні аспекти повсякдення жінок-науковиць межі XIX та XX ст.: від специфіки їхнього професійного спілкування до наявних патернів фінансової поведінки. Хоча й у монографії О. О. Валькової «Штурмуючи цитадель науки. Жінки-науковиці Російської імперії» відсутні прямі згадки про Н. О. Білозерську, але вона комплексно висвітлює усі аспекти (фінансові, юридичні, професійні, освітні, соціальні) з яким були дотичні жінки, що вирішили займатися наукою наприкінці XVIII на початку XX ст.⁵.

Великий масив біографічної інформації міститься в енциклопедичних та довідкових виданнях. Їх можна розподілити за тематичним наповненням на загальні (енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона⁶; «Енциклопедія

¹ Пушкарёва Н. Л. Частное и публичное в жизни первых российских женщин-историков // ИЛСЕА. 2017. № 29. С. 1 – 28.

URL: <https://doi.org/10.4000/ilcea.4318> (дата звернення: 09.11.2023).

² Пушкарёва Н. Л. Женщины-историки в России 1810 – 1917 годов // Вестник Пермского университета. 2012. № 1 (18). С. 228 – 245.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenschiny-istoriki-v-rossii-1810-1917-gg> (дата звернення: 09.11.2023).

³ Минеева Т. А. Письмо как форма коммуникации между научным сообществом и женщинами-историками во второй половине XIX - начале XX века // Вестник Пермского университета. 2012. № 1 (18). С. 246 – 251.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pismo-kak-forma-kommunikatsii-mezhdu-nauchnym-soobschestvom-i-zhenschinami-istorikami-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-xx-v> (дата звернення: 09.11.2023).

⁴ Секенова О. И. Доход от профессиональной деятельности и паттерны экономического поведения русских женщин-историков второй половины XIX – начала XX в. // Вестник антропологии. 2021. № 4. С. 201 – 214.

URL: <https://journals.ica.ras.ru/vestantrop/article/view/756> (дата звернення: 09.11.2023).

⁵ Валькова О. А. Штурм цитадель науки. Женщины-ученые в Российской Империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 792 с.

⁶ Белозерская Надежда Александровна. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. доп. Т. 1: Аа – Вяхирь / под ред. К. К. Арсеньева и проф. В. Т. Шевякова. СПб: тип. Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1905. С. 346.

Сучасної України»¹) та спеціальні (енциклопедичний довідник «Микола Костомаров віхи життя і творчості»²; біографічний словник «Русские писатели: 1810–1917»³). Окрім короткої характеристики основних подій життя Н. О. Білозерської, у цих виданнях містяться посилання на відповідні першоджерела, що значно полегшує дослідницьку діяльність.

У свою чергу, особистість Н. О. Білозерської має велике значення для дослідників костомаровознавчих студій (вивчення біографії та творчої спадщини історика Миколи Івановича Костомарова). Зокрема, історики аналізують її спогади про вченого у період від 1857 до 1875 рр⁴., записані Білозерською автобіографічні матеріали історика⁵ та розглядають його наукову спадщину через призму жіночої історії⁶.

Таким чином, хоча вивчення постаті Н. О. Білозерської має певну історіографічну традицію, цілісної праці, присвяченої історичині, наразі не створено. Згадки про Н. О. Білозерську здебільшого мають епізодичний та описовий характер.

URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F,%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0> (дата звернення: 09.11.2023).

¹ Пилипчук Р. І. Білозерська Надія Олександрівна // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2003.

URL: <https://esu.com.ua/article-40785> (дата звернення: 09.11.2023).

² Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: енцикл. довід.; під ред. В. А. Смолія. К.: Вища школа, 2005. С. 49 – 50.

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000971> (дата звернення: 09.11.2023).

³ Белозерская Надежда Александровна. Русские писатели. 1800-1917: биографический словарь: в 5-и т. / под ред. П. А. Николаева. Москва, 1989. С. 222 – 223.

URL: <https://archive.org/details/1800-1917.-.-1.-.-1989/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8.%201800%E2%80%941917.%20%D0%91%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BC%20.%20%E2%80%9420%D0%9C.%2C%201989/page/221/mode/1up?view=theater> (дата звернення: 09.11.2023).

⁴ Пінчук Ю. А. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2000. № 10. С. 52 – 71.

URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=IDP=&S21STR=sid_2000_5_2_52 (дата звернення: 09.11.2023).

⁵ Іващенко В. Ю. Дві автобіографії М. І. Костомарова: проблеми конструкції та деконструкції // Харківський історіографічний збірник. 2018. № 16. С. 83 – 100.

URL: <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/11880> (дата звернення: 09.11.2023).

⁶ Буряк Л. Науково-творча спадщина М.І. Костомарова крізь призму історичної фемінології. // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 19. С. 348-363.

URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13267> (дата звернення: 14.05.2024)

Джерельна база безпосередньо відповідає предмету цього дослідження і переважно складається з різних видів оцифрованих друкованих джерел. Більшість із цих матеріалів розташована в електронних базах наступних установ: Російський державний архів літератури та мистецтва (м. Москва), Президентська бібліотека імені Б. М. Єльцина (м. Санкт-Петербург), Державна публічна історична бібліотека Росії (м. Москва), Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ).

По-перше, це джерела особового походження. До цієї групи можна віднести автобіографію Білозерської (записана 18 грудня 1904 р.), що була облікована вже після смерті дослідниці у виданні «Історичний вісник»¹. У ній висвітлені ключові моменти її життя в період від 1838 до 1904 рр. Також ця публікація містить бібліографічний покажчик усіх опублікованих на той час робіт дослідниці.

Близькими за характером є два некрологи, надруковані у періодичних виданнях відразу після смерті історикині², а також епістолярна спадщина Н. О. Білозерської та близьких до неї осіб. Зокрема, ми виявили листування історикині стосовно майбутніх публікацій або редагування окремих робіт (наприклад спогадів Л. М. Жемчужникова)³; повідомлення від її учениць⁴, представників родини⁵ і т. д., а також лист її чоловіка Василя Михайловича Білозерського до Тараса Григоровича Шевченко від 18 березня 1860 р. з приводу народження старшого сина та запрошення останнього до кумівства⁶.

Так само до групи джерел особистого походження можна віднести спогади дослідниці про різних діячів того часу. Це спогади про співпрацю

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический вестник. 1913. Т. 132. № 6. С 925 – 941.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 09.11.2023).

² Некролог // Современное Слово. 1912. № 1489. 28 февр. С 3.

URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/73660-locale-nil-1489-28-fev> (дата звернення: 09.11.2023).

³ Письма Жемчужникова Л. М. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5.

⁴ Письма Пироговых Оли и Лены. // Там же. Ф. 58. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 1.

⁵ Письма Белозерского Тараса Васильевича // Там же. Ф. 58. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 6.

⁶ Листи до Тараса Шевченко / В. С. Бородин, В. П. Мовчанюк, М. М. Павлюк та ін.; під ред. В. С. Бородіна. Київ: Наукова думка, 382 с.

URL: <http://kobzar.ua/item/show/531> (дата звернення: 09.11.2023).

Білозерської з істориком М. І. Костомаровим¹; знайомство з лікаркою Є. П. Серебренніковою², громадськими діячками Н. В. Стасовою³ та А. П. Філософвою⁴.

По-друге, окрему групу становить діловодна документація. До неї можна віднести матеріали, що зберігаються у Російському державному архіві літератури та мистецтва. Це відношення Академії Наук про призначення Н. О. Білозерській спеціальних виплат⁵; дарчий акт на ім'я сина дослідниці Миколи Васильовича Білозерського, що надавав йому право розпоряджатися рукописом «Царське вінчання»⁶; розписка щодо прийняття до друку біографії П. О. Чихачова⁷; свідоцтво Н. О. Ген про запис її до третьої частини дворянської книги роду Білозерських⁸.

Найбільшою групою джерел є ті, що належать відповідно до її творчого доробку. Це наукові публікації та перекладні роботи, а також рецензії на її праці.

До першої категорії відносяться історичні розвідки, біографічні нариси, рецензії, літературознавчі дослідження історикині. Ці праці представлені як на сторінках періодичних видань, де свого часу працювала Надія Олександрівна, так і окремим тиражем. Тут представлені: історико-біографічне дослідження про романіста В. Т. Наріжного⁹; стаття на тему «Вплив перекладеного роману

¹ Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75 гг. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – Л. № 1-4. С. 609 – 636. *ibid.* Т. L – LI. № 5-8. С. 327 – 338.

² Белозерская Н. А. Мое знакомство с Е. П. Серебренниковой // В память женщины-врача Евгении Павловны Серебренниковой (лит. сборник). СПб: тип. М. М. Стасюлевича, 1900.

URL: http://az.lib.ru/b/belozerskaja_n_a/text_1900_moe_znakomstvo_oldorfo.shtml (дата звернення: 09.11.2023)

³ Стасов В. В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки. СПб: тип. имени М. Меркушева, 1899. 506 с.

⁴ Тыркова А. В. Сборник памяти Анны Павловны Философовой (1837 – 1912): в 2 т. Т. 1 Анна Павловна Философова и ее время. Петроград: тов. Р. Голике и Е. А. Вильборг, 1915. 488 с.

⁵ Отношение Академии Наук Н. А. Белозерской о назначении ей пособия. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 2.

⁶ Дарственная надпись Н. Белозерской Белозерскому Н. В. на титульном листе кн. «Царское венчание в России. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 110а. Арк. 41.

⁷ Щеглов. Расписка в приеме рукописи Н. А. Белозерской «П. А. Чихачев» для передачи ее М. М. Стасюлевичу // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1.

⁸ Свидетельство Н. А. Ген (Белозерской) о зачислении ее в 3 ч. Дворянской родословной книги. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1.

⁹ Белозерская Н. А. В. Т. Нерезный. Историко-биографическое исследование. СПб: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1896. 159 с.

та західної цивілізації на російське суспільство XVIII ст.»¹; історичний нарис «Царське вінчання у Росії»²; біографії М. І. Гоголя³, Ф. Г. Солнцева⁴ та ін.

Друга категорія містить у собі розмаїття перекладних праць, що були опубліковані як у періодичних виданнях, так і окремо. Усі їх можна розподілити за мовою оригіналу: французька – роман Проспера Меріме «Варфоломійська ніч. Історична хроніка правління французького короля Карла IX» (1829)⁵; німецька – дослідження Георга Фрідріха Кольба у двох томах «Історія людської культури»⁶; англійська – спогади сера Джерома Горсея «Записки про Московію XVI століття»⁷ і т. д.

В окрему категорію також потрібно виокремити рецензії, написані та опубліковані під час життя дослідниці. Це рецензія професора Петербурзького університету, провідного дослідника того часу у сфері історіографії та джерелознавства К. М. Бестужева-Рюміна на історико-біографічне дослідження Білозерської про письменника-романіста Василя Трохимовича Наріжного⁸. Робота побачила світ у 1894 р.⁹

Крім того, невелику частку з усього віднайденого матеріалу становлять візуальні джерела: фотопортрети Білозерської та її родичів, групові знімки засновниць Бестужівських курсів, фото місця поховання і т. д.

¹ Белозерская Н. А. Влияние переводного романа и западной цивилизации на русское общество XVIII века // Русская Старина. 1895. Т. LXXXIII. № 1. С. 125 – 156.

URL: <https://runivers.ru/lib/book4646/398744/> (дата звернення: 09.11.2023).

² Белозерская Н. А. Царское венчание в России. Исторический очерк. // Русская мысль. 1883. Кн. IV-V. С. 1 – 48.

³ Белозерская Н. А. Мария Ивановна Гоголь. Биографический очерк. // Русская Старина. 1887. Т. LIII. С. 667 – 710.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book199672/#page/727/mode/1up> (дата звернення: 09.11.2023).

⁴ Белозерская Н. А. Ф. Г. Солнцев, профессор археологической живописи. Биографический очерк. // Русская Старина. 1887. Т. LIV. С. 713 – 737.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book199675/#page/750/mode/1up> (дата звернення: 09.11.2023).

⁵ Мериме П. Варфоломеевская ночь. Историческая хроника царствования Карла IX. / пер. с француз. Н. А. Белозерская. // Исторический Вестник. 1882. Т. IX-X.

⁶ Кольб Г. История человеческой культуры. / пер. с нем. Н. А. Белозерская. // Переводы лучших иностранных писателей. 1871. № 2-3.

⁷ Горсей Дж. Записки о Московии XVI века / предисл. и прим. Н. И. Костомаров; пер. с англ. Н. А. Белозерская. // Библиотека для чтения. 1865. № 4-6.

⁸ Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. Историко-биографич. исследование // Русская Старина. 1888. №5, 6, 8. С.341-366; Ibid 1890. №9. С.117-148; ibid 1891. № 5, 6, 7, 8 С.471-487 та С. 1-23.

⁹Бестужев-Рюмин К. Н. Разбор сочинения Н. А. Белозерской: Василий Трофимович Нарезный. СПб: тип. Императорской Академии Наук, 1894. 10 с.

URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01005422206> (дата звернення: 09.11.2023).

Отже, згадана джерельна база є репрезентативною та дає можливість реконструювати основні етапи життя дослідниці та значно полегшує аналіз її творчої спадщини.

Методологічна та методична база дослідження є достатньо різноманітною. Відповідно до тематики дослідження використовуються методи та підходи біографічних студій (соціальний та контекстуальний), що мають за мету реконструювання життєпису особистості при урахуванні наявних соціокультурних чинників впливу (які притаманні певному історичному періоду) на неї.

Задля подальшого виконання поставленої мети і завдань, так само застосовувалися методи: загальнонаукові (аналіз, синтез), загальноісторичні (історико-порівняльний, історико-генетичний, метод періодизації, історико-типологічний), джерелознавчий (текстологічний). Активно застосовується міждисциплінарний метод гендерного аналізу, що визначає межі гендерної дискримінації та нерівності.

Дослідження творчої динаміки Н. О. Білозерської здійснювалося за допомогою наукометричних методів. Так, на основі бібліографічного списку опублікованих робіт Білозерської, було розроблено спеціальну базу даних у середовищі LibreOffice Base ver. 7.6. На основі даних, отриманих з неї, було побудовано спеціальні графіки творчої активності дослідниці: періоди спаду та підйому, жанрове різноманіття тощо.

Наукова новизна даної роботи та її результатів полягає у розробці наукової проблеми, яка на цей час не була предметом окремого історичного дослідження. Вперше було здійснено цілісне вивчення життєвого шляху і наукового доробку Н. О. Білозерської (1838-1912). Нами зроблено загальний нарис основних періодів біографії дослідниці та сфер її професійної діяльності. Значна частина джерел, які використовуються у цьому дослідженні, вводиться у науковий обіг вперше. Визначено ступінь розробки даної тематики в суміжній історичній літературі та окреслено напрями для подальших досліджень. Здійснено аналіз творчого доробку дослідниці, шляхом створення спеціальної

бази даних. Запропоновано періодизацію її творчої активності з урахуванням усіх супутніх фактів. Охарактеризовано загальний масив публікацій Білозерської, доступних на цей час, публікацій. Здійснена спроба аналізу переважаючих форми роботи та проблематики для певного періоду творчої активності історикіні.

Структура цього дослідження залежить від його змісту, мети і завдань. Робота складається із вступу, двох тематичних розділів, висновків, додатків на 12 сторінках (с. 72-84), списку використаних джерел та літератури (70 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ Н. О. БІЛОЗЕРСЬКОЇ

1.1 У родинному колі

Надія Олександрівна Білозерська, у дівочтві Ген, народилася 29 березня (10 квітня за новим стилем) 1838 р. у селищі Софіївка, Білозерського повіту, Новгородської губернії (Вологодська обл., Російської федерації). Більшу частину свого дитинства та юності Надія проводить у місті Петрозаводськ, Олонецької губернії (республіка Карелія, Росія). Причиною зміни місця проживання стало кар'єрне зростання її батька – Олександра Федоровича Гена¹. Від влади Олонецької губернії він отримує пропозицію зайняти відповідальну посаду лісничого². Загалом основні спогади дослідниці про Петрозаводськ обмежуються згадками про переважаючу кількість бідноти на його вулицях³.

Аналізуючи родовід Надії Олександрівни, можна дійти наступних висновків про її походження. Батько дослідниці – Олександр Федорович Ген (з нім. Alexander Martin Hehn) 1803 р. н., народився у місті Вільно (м. Вільнюс, Литовська Республіка) Литовсько-Віленської губернії та був німцем за своєю етнічною приналежністю. Його батько, відповідно дідусь Надії, Федір Іванович Ген⁴ (з нім. Friederich Konrad Hehn; 1769-1814) за свою тривалу військову кар'єру досяг чину полковника та за свої заслуги перед державою був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня⁵. Бабуся дослідниці за батьковою лінією, Софія Шарлотта Ген (1782-1843) була представницею

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 20.01.2024).

²Згідно з Положенням про корпус лісничих від 1839 р., управління лісовим відомством починає мати риси окремої спеціалізованої військової структури. Губернський лісничий (людина у званні від майора до полковника) повинен був безпосередньо опікуватися лісовою охороною та завідувати відділом палати державного майна.

³ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 20.01.2024).

⁴ Frederic Konrad Hehn. Erik-Amburger-Datebank-Suchmaske. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=68087> (дата звернення: 20.01.2024).

⁵Орден св. рівноапостольного князя Володимира 4-х ступенів було започатковано ще за правління імператриці Катерини II у 1782 р. Саме четвертий ступінь мали отримувати військові ранг яких, згідно з Табелем о рангах від січня 1722 р., не був нижчим сьомого (підполковник). У деяких випадках відзнака четвертого ступеню надавалася під час досягнення 35-ти річного терміну вдалої безпервної військової служби.

давнього дворянського роду Менгден (баронська гілка), що брала свій початок з другої половини XIII ст. у північно-західних німецьких землях Вестфалії. Тому, аналізуючи наявні дані, можна стверджувати про дворянське походження батька дослідниці, але при цьому також слід враховувати особливості переважаючого патрілінійного типу успадкування титулу.

Мати дослідниці – Лідія Іванівна Ген 1817 р. н., також була представницею доволі заможного поміщицького роду Катеніних Чухломського повіту. Її батько Іван Миколайович Катенін (1786-1854) – полковник лейб-гвардії Ізмайлівського полку, яка брала активну участь в боях під час військової кампанії 1812 р. проти Великої армії Наполеона I Бонапарта. Довгий час Іван Миколайович був головою дворянського зібрання Чухломського повіту. Між 1812 та 1817 рр. вдруге одружився на Надії Михайлівні Шиповій (матір Лідії), з якою прожив до самої смерті. Більшу частину майна батька, у тому числі підпорядковані поміщику села, було розподілено між братами Лідії Іванівни – Миколою та Михайлом.

Загалом родина Генів проживала у відносному достатку. В їхній власності перебувавав великий будинок, в якому довгий час проживала сім'я. Окрім цього, за спогадами Надії Олександрівни, у розпорядженні Генів перебувала велика кількість домашньої кріпосної прислуги¹. Слід відмітити те, що тематика ставлення до кріпосної прислуги неодноразово повторюється в автобіографії Білозерської. По-перше, вона використовується як опис власне специфіки виховання дітей. Батьки змалечку привчали своїх нащадків до ввічливості та людяності по відношенню до оточуючих, незалежно від їхнього матеріального статусу та положення у суспільстві. Ця настанова батьків досить легко простежується під час подальшого аналізу її життєпису. По-друге, можна простежити формування внутрішнього світогляду дослідниці щодо такого явища як кріпацтва. Це зазначається в її спогадах про перебування у маєтності дядька: «... тут застали ми залишки відживаючого кріпосного права, без його

---

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 925.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 20.01.2024).

жорстокостей, о яких чули багато розповідей¹». Формулювання про «отживающее крепостное право» звичайно можна списати на написання спогадів у більш пізньому віці (автобіографія історикині була складена в 1904 р. і відповідно на той момент вона була вже літньою людиною із великим багажем пережитого досвіду), а також на побутуючу на той час суспільну думку про це явище вже після опублікування Маніфесту лютого 1861 року².

Описуючи склад родини Ген, можна зазначити те, що вона була багатодітною. Окрім Надії, сім'я налічувала ще восьмеро нащадків. Найстаршою дитиною в родині була Софія Олександрівна Ген (1835-1908). Між нею та Надією наявна невелика різниця у віці: лише три роки. Відповідно, Надія була другою дитиною в родині. Далі йдуть: Костянтин Олександрович (1839-1898); Ольга Олександрівна (1841-?); Олена Олександрівна (1843-1906); Зінаїда Олександрівна (1845-?); Анатолій Олександрович (1847-1908); Іван Олександрович (1849-?); Микола Олександрович (1852-1899).

Про подальшу долю кожного з братів та сестер відомо досить-таки небагато. Софія Олександрівна після смерті свого чоловіка³ перебирається з Москви до Санкт-Петербурга, де проживає разом з Надією до самої своєї смерті. Також із спогадів дослідниці відомо, що саме Софія була одним із стимулів для продовження роботи над її дослідженням про діяльність романіста В. Т. Наріжного⁴.

Подібним до Білозерської, був кар'єрний шлях її сестри – Зінаїди⁵. Її переклад, під псевдонімом Ген Зін, було опубліковано у виданні «Переклади найкращих іноземних письменників»⁶.

¹ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 20.01.2024).

² «Маніфест лютого 1861 року» - офіційне звернення тогочасного правителя Російської імперії Олександра II до населення, щодо майбутньої поступової ліквідації основних засад кріпосного права на її теренах.

³ Із супутніх джерел встановлено лише його прізвище та вид діяльності: архітектор Могильницький.

⁴ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 20.01.2024).

⁵ Зінаїда Олександрівна Кульжинська – дружина співвласника товариства Південно-Східної залізниці, статського радника Кульжинського Георгія Миколайовича. З 1901 по 1917 рр. разом з чоловіком володіла маєтком дружини купця Кудрявцева (СПб, пров. Дмитрівський 3, д. 92).

⁶ фон Брюйсель Ж. Е. Питомци грушевого дерева. (Из жизни насекомых); перев. с нем. З. Ген. СПб: изд. Книгопродавца С. В. Звонарева, 1872. 116 с.

Слід також звернути увагу на долю її брата Костянтина, про якого дослідниця достатньо детально згадує у своїй автобіографії. Він брав активну участь у студентських виступах 1861 р. проти нововведень, запроваджуваних новопризначеним міністром народної освіти Є. В. Путятіним¹. За таку активну громадську діяльність він був відрахований із університету, а в подальшому був заарештований та засланий на невизначений термін.

Інший брат Білозерської – Анатолій, зробив вдалу кар’єру в галузі медицини (працював у клініці хвороб ока Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії)². Ще під час навчання в університеті він разом зі своїми одногрупниками проводили для істориків лекції з анатомії, фізіології та ботаніки. Загалом між усіма нащадками родини Ген, попри значну різницю у віці та певні життєві обставини, зберігалися теплі стосунки.

Продовжуючи тематику виховання та освіти, потрібно відзначити, що всі діти родини Ген отримували домашню освіту. Це пов’язано безпосередньо із загальною тенденцією до обрання цього напрямку навчання у цей період серед заможної частини населення, що було зумовлено кількома факторами. По-перше, це недостатній розвиток мережі освітніх закладів, а в деяких випадках взагалі її відсутність (високий рівень у центрі, низький – на периферії). По-друге, здобуття такого типу освіти було ознакою високого статусу сім’ї.

Також треба відмітити диференціацію основних навчальних практик в залежності від статі дитини³. Навчання хлопців було здебільшого орієнтовано на подальшу побудову вдалої кар’єри. Щодо матеріалу, який викладали дівчатам, можна сказати про те, що хоча частково він був спрямований на розширення особистого кругозору, стимулу до подальших професійних зрушень не передбачалося. Дівчат заздалегідь готували до переважаючої на той час моделі ролі жінки у суспільстві як дружини, матері та вправної господині.

¹ Ген Константин Александрович. Деятели революционного движения в России: био-библиогр. словарь. Т. 1: От предшественников декабристов до конца «Народной воли». Ч. 2: Шестидесятые годы. / под ред. А. А. Шиловой, М. Г. Карнаухова. М: Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1928. С. 75-76.

² Anatolij Aleksandrovič Hehn. Erik-Amburger-Datebank-Suchmaske.

URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=68080&mode=1> (дата звернення: 25.01.2024).

³ Ширин-Шихматов А. А. Письма о воспитании благородной девицы и о обращении ее в Мире. / предисл. В. И. Жмакин. Москва: Университетская тип. 1901. С. 54-74.

Тому поряд з більш формальними природничими та гуманітарними дисциплінами впроваджувалися заняття з рукоділля, музики, танцю тощо. Окрема увага у такому навчанні приділялася вивченню іноземних мов, що передбачало повне занурення учнів в абсолютно нове середовище упродовж заняття. Використання рідної мови під час навчального процесу суворо заборонялося. У своїх спогадах історикиня щодо цього аспекту зазначає наступне: «... головну увагу було звернено на ґрунтовне знання іноземних мов: історію та географію ми вивчали по-французьки, слово в слово для практики¹». Це заклало підвалини для майбутньої перекладацької кар'єри Білозерської. Цілком можна припустити, що німецька мова була засвоєна дослідницею під час особистого спілкування з батьком.

Подружжя Ген не шкодувало коштів для домашнього навчання дітей. Як відомо, для двох старших дітей винаймали столичних гувернанток та викладачів гімназій, а молодшими опікувалися викладачки-німкені². Практика найму іноземних громадян на роль викладача була доволі поширеною на той час.

Велику роль у становленні особистості відіграє родинне виховання. Саме перебуваючи в колі родини, дитина засвоює основні патерни поведінки, що будуть використовуватися нею в дорослому житті. (1746-1827). У своїй головній науковій праці швейцарський педагог Й. Песталоцці «Як Гертруда вчить дітей» (1801) вчений зазначає про необхідність гармонійного розвитку у дітей інтелектуальних, моральних, релігійних, технічних компетенцій ще задовго до початку навчання в освітніх закладах³. Також він наголошував на особливій ролі саме морального аспекту виховання. Це можна прослідкувати під час аналізу специфіки виховного процесу в родині Ген.

---

¹ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 25.01.2024).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 25.01.2024).

³ Pestalozzi J. H. How Gertrude teaches her children: An attempt to help mothers to teach their own children and an account of the method. London: Swan Sonnenschein, 1894. 312 p.

Дітей змалечку привчали до ролі відповідального громадянина, який безпосередньо підпорядковується волі держави у вирішенні будь-яких питань. Немає зв'язку між реченнями. Чесної богобоязкої людини, яка старанно виконує умови, висунуті суспільством, в якому вона проживає. У будь-якій відносно незрозумілій ситуації потрібно завжди зберігати своє лице, як гарант непохитності твого авторитету у соціумі. Якщо ти не дотримуєшся усталених норм та правил, то за це слідує покарання. Про суворість родинного виховання дослідниця зазначала наступне: «...карали нас часто, особливо мене за непокірність, яка складала відмінну рису мого характеру з раннього дитинства»¹. Загалом практика покарання за невиконання настанов будь-кого з дорослих була доволі поширеною. Покарання зазвичай варіювалися від незначних, наприклад заборона улюблених солодошів, до більш серйозних – тілесні покарання чи позбавлення спадку. У своїх спогадах дослідниця особливо не акцентує увагу на цьому моменті, а навпаки наголошує на своїй силі протистояти цьому². Ця риса її характеру зіграла значну роль у побудові нею подальшої наукової кар'єри в часи, коли залученість представниць жіночої статі була незначною.

Таке домашнє навчання без перерви на відпочинок³ тривало аж до досягнення історикинею шістнадцятиріччя – сприятливого віку для виходу у світ. Саме поняття дівочтва, як зазначає дослідниця А. В. Белова, не є статичним, адже безпосередньо залежали від зміни граничної межі шлюбного віку⁴. Для другої половини ХІХ ст. вік початку вступу панянки у шлюбні відносини не повинен бути нижчим 16 років⁵. Перебуваючи у цьому віці дівчина поступово виходить за межі свого звичного кола спілкування. Здобуття

¹ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.01.2024).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.01.2024).

³ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.01.2024).

⁴ Белова А. В. «Четыре возраста женщины»: Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII-середины XIX в. СПб: Алетейя, 2014. С. 252.

⁵ Женское право: Свод узаконений и постановлений, относящихся до женского пола с разъяснением статей Свода законов по решениям кассационного департамента Правительствующего сената. СПб: тип. К. Н. Плотникова, 1873. С. 99.

нових знайомств було не тільки ідеальним засобом для пошуку майбутньої подружньої пари, а також ставало підґрунтям для розширення кругозору.

Хоча Петрозаводськ й виконував роль губерньського центру¹, але все ж таки за своєю суттю залишався провінційним містом. Як відомо, починаючи з другої половини XVIII ст. місто стає одним із гірничодобувних центрів імперії. З середини XIX ст. починається активна його забудова, пов'язана із розбудовою Олександрівським пушечно-літейним заводом, а отже прибуття все нових і нових працівників. Окрім цього населений пункт поступово поповнюється випускниками вищих навальних закладів, що за тодішнім законодавством перед тим як заступати на більш серйозні службові посади мали відпрацювати у провінції². Також Петрозаводськ став місцем прийому громадян, які були заслані за політичними справами. Саме ця група людей справила найбільше враження на дослідницю в той час. Вона зазначає наступне: «... багато зобов'язані ми з сестрою нашим розвитком; вони читали нам лекції, давали книги для читання, знайомили із абстрактними питаннями, будили думку»³. Проаналізувавши це, можна дійти висновку про трансформацію самого ставлення Білозерської до процесу здобуття освіти. Вона використовує кожен можливість задля продовження навчання. Домашня освіта перетворюється на самоосвіту.

Переломним для дослідниці стає 1854 рік. Це пов'язано із раптовою смертю батька на 51 році життя. Смерть рідної людини стала значним ударом для дослідниці, що яскраво відобразилася в її спогадах: «... добре жилося нам... але життя це закінчилось раптово зі смертю батька»⁴. Разом із втратою головного годувальника, родині довелося змінити своє місце проживання. Цим місцем стало родове помістя Катеніних – Заніно, що в Костромській губернії. У ньому на той час мешкав рідний дядько дослідниці за матірною лінією –

---

¹ Від жовтня 1802 р. Петрозаводськ – центр Олонецької губернії (1801 р.).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 30.01.2024).

³ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 30.01.2024).

⁴ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 30.01.2024).

Микола Іванович Катенін¹. Помістя було переповнено різноманітними видами розкошів, що підкреслювало заможний статус свого власника: двоповерховий кам'яний будинок із прилеглими до нього садом та оранжереєю, просторі освітлені кімнати, як для роботи, так і для відпочинку (наприклад, більярдна), наявність великої кількості слуг, які задовольняли будь-які примхи, завжди багатий обідній стіл². Утім, Н. Білозерська була байдужою до таких розкошів, скоріше сприймалися як прояв надмірності та намагання дядька виділитися з-поміж інших поміщиків.

Найбільш позитивне враження на дослідницю справила старовинна бібліотека з безліччю друкованих видань різними мовами: від художньої літератури до періодики³. Саме там Білозерська проводить більшу частину свого вільного часу. Про своє перебування в домі дядька зазначала наступне: «... я читала запоем іноді з ранку до пізньої ночі»⁴. Це значною мірою розширювало основний багаж її знань та кругозір. Окрім постійного читання, дослідниця всіляко допомагала матері з вихованням молодших дітей. На неї з старшою сестрою Софією було покладено обов'язки усестороннього інтелектуального розвитку молодших, через відсутність відповідного персоналу. Дівчата по черзі вкладали своїм братам та сестрам базові знання із різних предметних галузей⁵. Можливо, саме це відіграло стало поштовхом до вибору подальшої професійної діяльності

У родовому помісті Заніно Ген загалом провела два роки, аж до самого заміжжя в січні 1856 р. Хоча тут варто відмітити те, що в подальшому житті дядько ще не один раз відіграватиме значну роль у її житті.

---

¹ Микола Іванович Катенін (1818-1869) – молодший брат Л. І. Ген (у дів. Катеніна); інженер-капітан; учасник дворянського комітету Чухломського повіту, Костромської губернії

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 30.01.2024).

³ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 12.02.2024).

⁴ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 12.02.2024).

⁵ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 12.02.2024).

Отже, підсумовуючи все вище сказане зазначимо наступне. По-перше, родинне виховання заклало основи у формування моральних (гуманізм) та професійних (наполегливість, працьовитість) якостей дослідниці. По-друге, домашнє виховання, яке було достатньо розповсюдженою практикою серед матеріально забезпеченої верстви населення того часу, слугувало підосною у формуванні початків інтелектуальних можливостей Н. О. Ген. Варто також відмітити, що такий тип освіти, крім пізнавальної та просвітницької функції, ретранслював традиційне бачення ролі жінки у суспільстві, на прикладі побудови навчальних програм. Третій фактор впливу залежав від власного сприйняття та осмислення дослідницею власного навколишнього середовища. Від її сприйняття залежала специфіка особистої моделі поведінки у той чи іншій ситуації.

1.2 Шлюб та «жіноче питання»

Загалом для жінки у XIX ст., незалежно від її приналежності до будь-якої соціальної верстви, центральною подією в її житті залишалося заміжжя. Як зазначає дослідниця А. В. Белова, відповідно до багатостолітньої правової традиції, дівчата, які досягли п'ятнадцятирічного віку вважалися дорослими, а отже мали можливість вступати у шлюбні відносини¹. Хоча вона також відмічає наявну у другій половині XIX ст. тенденцію створення сім'ї у більш зрілому віці, випадок Ген був більш типовим для того часу, адже вона вийшла заміж у віці вісімнадцяти років.

Її обранцем став Василь Михайлович Білозерський (1825-1899), який на той час працював у канцелярії петербурзького губернатора. Деталі їхнього знайомства достеменно невідомі. Можна припустити, що воно відбулося на одному із багаточисленних балів або вечорів, які проводилися в місті Петрозаводськ. На користь цієї версії говорить той факт, що у 1847 р. В. М. Білозерський був засланий до Петрозаводську за свою активну участь у

---

¹ Белова А. В. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. СПб: Алатея, 2014. С. 252-253.

таємній громадсько-політичній організації Кирило-Мефодіївське братство¹. Так само дослідниця у своїх спогадах наголошувала на участі в цих публічних заходах саме таких громадян².

У січні 1856 р. молодята одружилися та разом перебралися до Петербургу³. Переїзд на нове місце був для дослідниці емоційно складним, адже зі зміною місця свого проживання, вона опиняється в незвичній для себе атмосфері великих шумних компаній. Попри те, що останні два роки життя Білозерська відвідувала значну кількість публічних заходів у своєму рідному місті, вона остаточно не звикла до такої обстановки. Більшу частину свого життя її коло спілкування було обмежено найближчими родичами та кріпосною прислугою. Також, можливо супутнім чинником цього відчуття дискомфорту для неї певною мірою могло стати враження неспівтавності масштабів нового місця перебування із старим, у якому було проведено більшу частину свого часу. Санкт-Петербург – головне місто імперії, усталені норми жителів якого значно відрізняються від провінційних центрів, на кшталт Петрозаводська. Хоча пряме відображення порівняння цих двох міст у спогадах історикині відсутнє.

Квартира подружжя на довгий час стала місцем збору тогочасних провідних інтелектуалів та усіх небайдужих до публічного обговорення майбутнього своєї держави. У різні часи до них навідувалися: колишні учасники Кирило-Мефодіївського братства (П. О. Куліш, М. І. Костомаров, Т. Г. Шевченко); письменник І. С. Тургенєв; літературний критик П. В. Анненков; літературознавець О. М. Пипін; брати Жемчужникові (художник Лев Михайлович та поет Володимир Михайлович); поет Я. П. Полонський; письменник М. Г. Чернишевський; політик І. Д. Делянов та

---

¹ Ясь О. В. Білозерський Василь Михайлович. 2003. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Bilozerskyj_V (дата звернення: 30.03.24)

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 926. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 30.03.2024).

³ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 926. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 30.03.2024).

ін¹. Досить часто такі зібрання відвідував і молодший брат історикіні – К. О. Ген, разом із своїми університетськими товаришами. Дослідниця згадує, що в середньому за одне зібрання їхню оселю відвідувало від п'ятдесяти до шістдесяти осіб, які належали до різних етнічних груп².

На самому початку Білозерська всякими усіма засобами намагалася уникати цих зібрань. Згадуючи ці зустрічі, вона наголошувала на своєму почутті дискомфорту та надлишковій сором'язливості через них³. Але згодом ціною багатьох власних зусиль їй вдалося перебороти свій внутрішній страх, хоча прямої участі в обговореннях вона й надалі не брала, обмежуючись роллю господині. Наприклад, вона слідкувала за наявністю достатньої кількості частувань у гостей⁴. Такий розподіл обов'язків не був винятковим для того часу, адже у сприйнятті тогочасного суспільства бути вправною домогосподаркою було однією із провідних чеснот для справжньої жінки. По тому, як жінка зустрічає гостей, можна сміливо узагальнено оцінювати її особистість. Водночас, значну роль відігравали й особливості етнічні культурні особливості.

Якщо аналізувати спогади відвідувачів «понеділків»⁵ Білозерських, можна дійти наступних висновків. По-перше, у них відсутній детальний опис знайомства з господинею. По-друге, вона виступає в якості другорядного актора на тлі чоловіків із її родини⁶. Непоодиноким є використання таких найменувань: дружина редактора Надія Олександрівна⁷, освічена господиня Надія Олександрівна⁸, Василюха Білозерська¹.

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 927.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 30.03.2024).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 925.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 30.03.2024).

³ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 02.04.2024).

⁴ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 928.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 02.04.2024).

⁵ Так, Білозерська називає щотижневі збори, що відбувалися на їх петербурзькій квартирі по понеділках. Наприклад, в оселі М. І. Костомарова, доброго знайомого її чоловіка, вони відбувалися щовівторка.

⁶ М. І. Катенін спонсорував власними коштами видання часопису «Основа».

⁷ Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. М: Гослитиздат, 1958. С. 235-237.

URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog64.htm> (дата звернення: 05.04.2024).

⁸ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. Л: Искусство, 1971. С. 338-351.

URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog85.htm> (дата звернення: 05.04.2024).

Окремо потрібно відзначити факт знайомства дослідниці з українським поетом Т. Г. Шевченком. Як відомо, Тарас Григорович був досить частим гостем «понеділків» родини Білозерських. У своїх спогадах про М. І. Костомарова, вона детально характеризує поведінку Шевченка. Наприклад, поет досить часто виконував малоросійські народні пісні, які не залишали байдужим жодного із присутніх у кімнаті². Так само, на цих зборах досить часто підіймалося питання про майбутнє відродження малоросійської державності. Про один із таких спорів між Костомаровим та Шевченком й зазначає у своїх спогадах Білозерська³.

Також на підтвердження тези про фактичне знайомство Білозерської та поета можна навести наступні аргументи. Перш за все, із листа М. І. Катеніна (рідний дядько дослідниці) до Т. Г. Шевченка від 23 березня 1860 р. відомий той факт, що поет самостійно надсилав йому підписаний примірник власної літературної збірки «Кобзар»⁴. На цей час цей варіант примірника вважається втраченим. У листопаді 2018 р. Вінницький обласний художній музей представив примірник «Кобзаря» Шевченка з підписом на титульному аркуші: «Надії Олександрівні Білозерській на пам'ять!»⁵. Хоча остаточного підтвердження оригінальності підпису по цей час немає, а трохи згодом із відкритого доступу зникла будь-яка згадка про цю новину, але попри вище зазначене до теперішнього часу дійшов лист В. М. Білозерського до Т. Г. Шевченка від 16 березня 1860 р., в якому він ділиться із митцем радісною звісткою про народження сина (скоріш за все тут згадка про первістка подружжя Тараса) та із відповідною пропозицією стати хресним батьком для

¹ Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя у 2 т. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. К.: «Дніпро», 1991. С. 327-330.

URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog84.htm> (дата звернення: 05.04.2024).

² Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. №. 1-4. С. 609 – 610.

³ Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина... С. 611–612.

⁴ Листи до Тараса Шевченка / упорядк. В. С. Бородин, В. П. Мовчанюк, М. М. Павлюк, В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата; за ред. В. С. Бородіна. Київ: Наукова думка, 1993. С. 145-146.

URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/lystydo05.htm#r1860> (дата звернення: 10.04.2024).

⁵ Геркалюк М. У Вінницькому обласному художньому музеї влаштували виставку з примірником «Кобзаря», підписаним Тарасом Шевченком. Вежа. 22.10.2018.

URL: <https://web.archive.org/web/20220625103358/https://vezha.ua/u-vinnytskomu-muzeyi-predstavlyly-unikalnyi-kobzar-z-avtografom-tarasa-shevchenka-foto/> (дата звернення: 10.04.2024).

новонародженого. Чи погодився Т. Г. Шевченко на цю пропозицію, наразі невідомо, його особисті записи про цей факт нічого не зазначають.

Загалом згадуючи про дітей, то їх у подружжя було троє. Найстарший – Тарас Васильович Білозерський (16.03.1860 – 19.09.1925) у майбутньому обійме посаду статського радника та штатного лікаря в Обухівській лікарні для бідних. У 1899 р. він посів місце директора одного з наймогутніших нафтових товариств на теренах імперії – «Нафта»¹. Загалом за своє життя брав участь в управлінні різноманітних компаній: як голова (9 разів), учасник правлінської ради (15 разів). У 1915 р. за його ініціативи було відкрито лікувальний заклад, що розташовувався у прибутковому будинку В. І. Чулкова (м. Санкт-Петербург, вул. Колпинська, 20-7).

Середній син подружжя – Микола Васильович Білозерський (після 1860-?), навчався в лісотехнічній академії та довгий час обіймав високу посаду в Міністерстві землеробства та державного майна (департамент лісництва)². Також відомо, що наприкінці 1890-тих рр. Білозерська передала синові один із її рукописів з дарчим підписом, що на цей час перебуває на зберіганні в Російському державному архіві літератури та мистецтва³. Щодо подальшої долі молодшої доньки подружжя – Лідії Василівни Білозерської (після 1860-?) майже нічого невідомо.

Окрім догляду за дітьми та хатніми справами, на початку 1860-тих рр. дослідниця починає перейматися проблемами жіночого руху, що якраз починає зароджуватися в цей час. Така різка зміна у світосприйнятті Білозерської відбувається під впливом знайомства з двома провідними діячками тодішнього

¹ Листи до Тараса Шевченка / упорядк. В. С. Бородин, В. П. Мовчанюк, М. М. Павлюк, В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата; за ред. В. С. Бородіна. Київ: Наукова думка, 1993. С. 145.

URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/lystydo05.htm#r1860> (дата звернення: 10.04.2024).

² Shuvalov Я. Николай Васильевич Белозерский. Geni. 01.12.2016.

URL: <https://www.geni.com/people/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9-%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/6000000017183667136> (дата звернення: 12.04.2024).

³ Дарственная надпись Н. Белозерской Белозерскому Н. В. на титульном листе кн. «Царское венчание в России. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 110а. Арк. 41.

жіночого руху – Н. В. Стасовою та М. В. Трубніковою. Саме вони спонукали Н. О. Білозерську до більш активної участі у громадській діяльності¹.

Першим проектом їхньої співпраці стає Спільнота для надання дешевих квартир та іншої допомоги потребуючим її мешканцям Санкт-Петербургу. Хоча Спільнота існує із кінця 1850-тих рр., офіційне підтвердження вона здобула лише у 1861 р.² Основною метою спільноти було забезпечення житлом малозабезпечених жителів м. Санкт-Петербургу, що здійснювалося шляхом прямих грошових внесків основних її учасників. Окрім житла, у розпорядженні товариства були дитячі садки, майстерня із пошивки одягу, їдальня, спеціалізоване училище та два притулки (для самотніх літніх дам та жінок, що навчаються).

Взимку 1862-1863 рр. Білозерська ще більше починає цікавитися проблематикою так званого «жіночого питання». Основна її увага була зосереджена на створенні спільноти артілі перекладачок. Щодо цього питання вона неодноразово зверталася за порадою до М. І. Костомарова, з яким на той час вела досить активне листування³. Слід відзначити, що початковий ентузіазм дослідниці поступово зменшувався через постійні перепони на шляху створення цієї артілі. Яскраво це можна побачити в наступному уривку із її спогадів: «...на перші збори з'явилася доволі багаточисленна публіка, але цей вечір і не у мене одної залишив повне незадоволення»⁴. Цілком можна припустити, що у діячок цього об'єднання не вистачало цілісного розуміння загального стану справ.

Згадуючи про участь Білозерської у жіночому русі 1860-тих рр., потрібно звернути увагу саме на її ставлення до цього питання. Наприкінці 1890-тих рр. було надруковано (окремою статтею та у спогадах «першопроходиць» – Н. В.

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 12.04.2024).

² Керзум А. П. Общество доставления дешевых квартир и других пособий нуждающимся жителям Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург электронная энциклопедия.

URL: <https://web.archive.org/web/20230531223017/http://encblago.lfond.spb.ru/showObject.do?object=2812381573> (дата звернення: 12.04.2024).

³ Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. №. 1-4. С. 630.

⁴ Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина... С. 630.

Стасової¹ та А. П. Філософової²) її бачення специфіки цього громадського руху та історії його становлення. Про останнє вона зазначає наступне: «...жіноче питання, що виникло у нас у другій половині 50-х років, майже одразу отримало... право громадянства у суспільстві та літературі, але стало модним з часу появи у світ статті Пирогова»³.

Роботи М. І. Пирогова «Ідеал жінки» (50-ті рр. XIX ст.) та більш рання «Питання життя» (40-ті рр. XIX ст.) можна назвати одними із найбільш ґрунтовних із цієї проблематики для того часу⁴. У них вперше було висловлено думку про розширення можливостей жінки. Новий жіночий ідеал не був відносною аморфною сукупністю, що виконує лише істинно-природні функції, на кшталт материнства чи домогосподарства, а цілісною особистістю, що здатна мислити та розвиватися. Окрема увага у цих роботах приділяється аспекту духовності та духовного виховання у жінок. Тим не менш, хоча ці публікації дали поштовх для подальшого пробудження жіночої думки, але за свою підосновою залишалися більш консервативними. Утім, точно можна сказати, що Білозерська була з ними ознайомлена і вони значною мірою вплинули на її погляди щодо творення ідеалу «нової російської жінки». Своє бачення цього ідеалу вона викладає в наступній тезі: «... тип нової російської жінки випрацьовувався під впливом прагнення до самостійності розумової, моральної та фактичної»⁵.

Через деякий час Білозерська приміряє образ «нової російської жінки» на себе. У 1867 р. вона розлучається із чоловіком та залишається самостійно виховувати трьох малолітніх дітей⁶. Причина розлучення подружжя напряду не згадується у спогадах дослідниці. Згідно з «Жіночим правом», розлучення без

¹ Стасов В. В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки. СПб: тип. имени М. Меркушева, 1899. 506 с.

² Тыркова А. В. Сборник памяти Анны Павловны Философовой (1837 – 1912): в 2 т. Т. 1 Анна Павловна Философова и ее время. Петроград: тов. Р. Голике и Е. А. Вильборг, 1915. 488 с.

³ Тыркова А. В. Сборник памяти Анны Павловны Философовой (1837 – 1912): в 2 т... С.48-49.

⁴ Канцельбоген А. П. Н. И. Пирогов: идеал женщины // Acta medico-historica Rigensia. 1992. С. 292-302. URL: https://www.researchgate.net/publication/329525129_N_I_Pirogov_ideal_zensiny (дата звернення: 17.04.2024).

⁵ Тыркова А. В. Сборник памяти Анны Павловны Философовой (1837 – 1912): в 2 т... С. 57-58.

⁶ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 930.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 17.04.2024).

проведення спеціального церковного суду, навіть при згоді обох сторін, вважалось неправомірним¹. Підставами для анулювання шлюбу могли бути: зрада, наявність покарання за вчинення злочину і втрата права на власність, відсутність відомостей від одного із партнерів упродовж п'яти років². Про подальшу долю В. М. Білозерського відомо наступне: після закриття часопису «Основа» він переїхав до Варшави, а з літа 1898 р. і до самої смерті мешкав на хуторі Мотронівка (с. Оленівка, Ніжинський район, Чернігівська область, Україна)³.

Отже, на прикладі Білозерської можна прослідкувати еволюцію суспільних уявлень про роль жінки. На самому початку її заміжжя легко простежити основні риси традиційного розподілу гендерних ролей у тогочасних сім'ях, де чоловік займає домінуючу позицію по відношенню до жінки (він ініціює, а вона підпорядковується). Водночас, тут можна прослідкувати й перші прояви руйнування цієї моделі, які сформувалися на стику двох культур сприйняття. Вже у другій половині XIX ст. можна спостерігати еволюцію світосприйняття самою дослідницею ролі жінки у сім'ї та у суспільстві: від підпорядкування до самостійності (участь у громадському житті, розлучення та перехід до самостійного життя).

1.3 Шлях до професійної науки: між приватним та суспільним

Для того, щоб опинитися у професійній науковій сфері жінці доводилося долати чимало труднощів на своєму шляху, починаючи від суспільного несприйняття до відсутності можливості долучитися до професії через брак базових ресурсів на це.

¹ Женское право: Свод узаконений и постановлений, относящихся до женского пола с разъяснением статей Свода законов по решениям кассационного департамента Правительствующего сената. СПб: тип. К. Н. Плотникова, 1873. С. 118.

² Женское право: Свод узаконений и постановлений, относящихся до женского пола с разъяснением статей Свода законов по решениям кассационного департамента Правительствующего сената. СПб: тип. К. Н. Плотникова, 1873. С. 118-122.

³ Білозерський, Василь Михайлович Велика українська енциклопедія.

URL: <https://vue.gov.ua/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87> (дата звернення: 14.05.2024).

Перше, з чим могла стикнутися жінка на шляху до омріяної наукової кар'єри – це несприйняття свого рішення з боку оточуючих її людей. За тодішнім «традиційним» уявленням, роль жінки обмежувалася хатніми справами та піклуванням про своїх дітей і чоловіка. Це насаджувалося жінкам із юних років через різноманітні виховні та освітні практики. Більше того, у своїй монографії дослідниця О. І. Валькова наголошує на частковій юридичній несамостійності жінок. Для підтвердження своєї тези вона наводить статтю із «Зводу законів Російської імперії», в якій наголошується на безпосередньому підпорядкуванні жінки волі свого батька, а після заміжжя й чоловіка¹.

Відзначимо, що ситуація Білозерської була певною мірою нетиповою. Батьки підтримували її прагнення до навчання, чоловік також не створював жодних перешкод до її саморозвитку (не обмежував її спілкування з М. І. Костомаровим; не забороняв бути присутньою на засіданнях редакції видання «Основа» тощо).

Другою перешкодою жінки на шляху до наукової кар'єри можна назвати недоступність вищої освіти для неї. Взагалі проблема доступу жінок до вищих навчальних закладів була центральною для жіночого руху 60-тих рр. XIX ст. та й у подальшому вона відіграла не останню роль. У розумінні частини суспільства здобуття жінкою вищої освіти нарівні із чоловіками прирівнювалося до зради нею власної природи. Жінка в університеті вважалася певним деструктивним елементом, який порушує цілісність наявної системи, відволікає чоловіка від навчального процесу. На думку керівників провідних університетів того часу наявний матеріал достатньо важкий для її сприйняття через особливу природу її мозку². Хоча й прецеденти допущення жінок до слухання університетських лекцій були, але на законодавчому рівні існували значні обмеження. Наприклад, університетський статут від червня 1863 р.

---

¹ Валькова О. А. Штурм цитадель науки. Женщины-ученые в Российской Империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. С. 101.

² Бемерт К. В. Университетское образование женщины. СПб: тип. П.П. Меркульева, 1873. С. 5-6.

забороняв панянкам відвідування лекцій, а трохи пізніше була встановлена законодавча норма була посилена й для кураторів шкільних округів¹.

У випадку Білозерської значну роль відігравала самоосвіта. Як зазначалося вище, основний багаж знань вона отримала, навчаючись вдома. Поступово він збільшувався під впливом від прочитаних нею книг. Хоча вона упродовж кількох років опікувалася питанням облаштування та регулювання діяльності Вищих жіночих курсів, сама Білозерська формальної вищої освіти не отримала. Додатковим джерелом знань для неї стали особисті знайомства. Певне знайомство із природничими науками вона отримала за підтримки свого брата А. О. Геня та його університетських друзів². У галузі історичної науки справжнім учителем для неї став М. І. Костомаров, в якого Білозерська працювала особистою помічницею певний час. Від нього вона отримувала поради, з чого краще розпочати свою професійну діяльність. Наприклад, в одному із своїх листів вчений радить звернутися до вивчення фундаментальних праць провідних істориків того часу – С. М. Соловйова та М. М. Карамзіна³. Також він є основним радником для неї щодо проблеми із пошуком доступних джерел.

Наступна перешкода, що з'являлася на шляху молодих дослідниць – це неготовність наукової та суміжної (книговидавці, працівники бібліотек т.д.) спільнот до сприйняття їхньої праці. Це проявлялося у повній відчуженості особи від професійної спільноти. Так само наявні були складнощі із ідентифікацією власних робіт. Яскравим прикладом цього у життєписі Білозерської може слугувати випадок із публікацією нею «Царського вінчання у Росії». Тоді один із видавців відмовлявся від публікації повної версії

---

¹ Мельничук І. П. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 15. С. 82.

URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13785> (дата звернення: 26.04.2024).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 931.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.04.2024).

³ Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. №. 1-4. С. 630 – 633.

дослідження через те, що там було наявно «жіноче ім'я»¹. Схожою ситуацією дискримінації за статевою ознакою була початкова відмова редакції видання «Давня та Нова Росія» у публікації рецензій Білозерської, під її власним ім'ям². Через це значна частка її робіт публікувалася не підписаною. Великий масив робіт дослідниці були опубліковані із використанням криптонімів (Б. Г. н. в. Н. А. Б.; Н. Б.; Н. А.). Хоча використання криптонімів було достатньо розповсюдженим явищем і серед чоловіків-дослідників того часу. Також, вагомою проблемою для дослідниці поступало питання отримання гонорару за свою працю, який завжди був на порядок нижчим від її колег-чоловіків. Наприклад, середній гонорар³ дослідниці під час співпраці із виданням становив від п'ятдесяти до шістдесяти рублів за один друкований аркуш тексту⁴. Найвищі доходи були отримані нею після редагування монографії М. І. Семівського (200 рублів) та присудження їй Уварівської премії у 1893 р. (1500 рублів). Поміж цим за всю свою наукову кар'єру дослідниця перебувала у постійному стані надмірного дефіциту коштів та великої кількості боргових позик.

Ще однією складністю на науковому шляху Білозерської було поєднання нової ролі зі старою, традиційною. Як відомо, після розлучення із чоловіком основна турбота про матеріальне забезпечення трьох їхніх нащадків лягла на плечі дослідниці. Восени 1869 р. діти остаточно починають постійно мешкати із матір'ю (до цього вони деякий час мешкали у їх бабусі – Л. І. Ген) у Петербурзі⁵. Крім, того із Білозерською, її дітьми та найманою робітницею, починають мешкати рідні сестри дослідниці – З. О. Кульжинська⁶ і С. О. Могильницька. Сестри допомагали із вихованням трьох дітей дослідниці,

---

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 934-935.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.04.2024).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 933.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.04.2024).

³ Варто відмітити, що на самому початку гонорар дослідниці був значно нижчим. Хоча точна сума не згадується у її спогадах.

⁴ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 934.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.04.2024).

⁵ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 931-932.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.04.2024).

⁶ До свого заміжжя.

яка крім цього, невтомно працює над власними науковими дослідженнями з ранку і до самого пізнього вечора. Свій звичайний день Н. О. Білозерська описувала таким чином: «... іноді працювала цілий день, я писала під час обіду, у перерві між першим та другим прийомом їжі... вночі ніколи не працювала, хоча дуже часто було безсоння через надмірне перевантаження думки»¹. Попри надмірне перевантаження це не зупиняло історикиню від щоденних відвідувань Імператорської публічної бібліотеки. У ній дослідниця працювала над пошуком джерел для своїх досліджень, де під час роботи над біографічним нарисом про В. Т. Наріжного, Білозерській надавали допомогу із пошуку необхідних матеріалів бібліограф В. І. Саїтов, історик російської літератури Л. М. Майков (допомагав із редагуванням), бібліограф В. П. Ламбін (знаходив рідкісні видання)².

Попри таку надмірну завантаженість роботою, Білозерська у своєму щільному графіку знаходила вільний час на відвідування публічних заходів та відпочинку. З її спогадів відомий факт гостювання разом із дітьми у М. І. Костомарова. Відомий випадок про участь дослідниці та її дітей в інсценованому суді, який Костомаров організував над своїм улюбленим котом Ваською³. Однак поступово починаючи із 1873 р. у взаємовідносинах із вченим стає дедалі більше розладів (наприклад, випадок із авторством «Російської історії у біографіях її головних діячів»⁴).

За свою тривалу наукову кар'єру Н. О. Білозерська встигла попрацювати у виданнях «Давня і Нова Росія», «Руська Старовина», «Історичний Вісник» тощо. Стала авторкою багатьох досліджень на історичну тематику та перекладів. Але, 25 лютого (9 березня за новим стилем) 1912 р. о п'ятій годині

---

¹ Цит. за: Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 934-935.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.04.2024).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 935-936.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 27.04.2024).

³ Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. №. 1-4. С. 628-629.

⁴ Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина... С. 653-654.

РОЗДІЛ 2

ВИКЛАДАЦЬКА, ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ Н. О. БІЛОЗЕРСЬКОЇ

2.1 Викладацька та громадська діяльність: від домашньої вчительки до однієї з організаторок Вищих жіночих курсів

Значна частина життя Білозерської була пов'язана з викладацькою діяльністю. Це пояснюється її довготривалою кар'єрою домашньої вчительки й участю в облаштуванні жіночих Вищих курсів (Володимирських та Бестужівських).

Сприяло такому вибору професійної спеціалізації, перш за все, нестабільне фінансове становище після розлучення з В. М. Білозерським. Грошей ледь вистачало на щомісячне проживання у Петербурзі. В її планах також було бажання дати власним нащадкам якісну середню та вищу освіту¹. Тому позиція домашньої вчительки здалася найбільш вдалою із фінансової точки зору. Як зазначає у своєму інтерв'ю інтернет-виданню «Повага» сучасна дослідниця феміністичних студій К. А. Кобченко, такий вибір кар'єрного шляху був достатньо типовим для тогочасної освіченої жінки через обмежений ринок праці для представниць цієї статі², адже через домінуючі у суспільстві уявлення про жіночу природу і здібності багато професійних галузей для панянок були недоступними. Наприклад, доволі довгий час існувала дискусія, щодо доцільності допуску жінок до медицини³.

Ще однією із причин вибору такого професійного шляху стала наявність відповідного досвіду та багажу знань. Як відомо з її спогадів, у підліткові роки Білозерська разом із старшою сестрою Софією, брала участь у вихованні та

---

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 930.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 30.04.2024).

² Кобалій А. Освіта та робота жінок у часи змін найконсервативнішої імперії. Повага. 10.06.2016.
URL: <https://povaha.org.ua/osvita-ta-robotu-zhinok-u-chasy-zmin-najkonservativnishoji-imperiji-evropy/>
(дата звернення: 30.04.2024).

³ Бемерт К. В. Университетское образование женщины. СПб: тип. П. П. Меркульева, 1873. С. 5-7.

навчанні своїх молодших братів та сестер¹. Наявний багаж знань, здобутий у процесі домашнього навчання та самоосвіти, дозволяв історикині займатися викладацькою діяльністю. До цього варто теж додати, що навіть після розлучення із В. М. Білозерським, її коло спілкування залишалось незмінним. Це були люди із різним життєвим та професійним досвідом, але водночас інтелектуально обдаровані. Наприклад, М. І. Костомаров, з яким дослідниця познайомилася на початку 1857 р. та з того часу вела доволі активне листування, не тільки був спеціалістом у своїй галузі знань, а й мав досвід викладання у Київському університеті св. Володимира та Санкт-Петербурзькому університеті). Також із її спогадів відомо, що Костомаров став для неї моральною опорою в цей складний період її життя та всіляко допомагав².

Восени 1867 р. дослідниця остаточно повертається до Петербургу із батьківського помістя, що розташовувалося у селищі Софіївка Новгородської губернії. Вона оселяється в одній із кімнат квартири своєї близької подруги, журналістки і дитячої письменниці О. Г. Каррік, яка проживала там разом із своїми двома малолітніми дітьми³. Паралельно із цим Білозерська починає шукати свій перший підробіток. Відповідно до §2, §6 та §51 «Положення про домашніх наставників та вчителів» від 01 липня 1834 р. такі дії дослідниці можна розцінювати, як протизаконні⁴, адже на момент початкового етапу своєї викладацької кар'єри вона не мала відповідного свідоцтва про присвоєння їй статусу домашньої вчительки, що автоматично ставало допуском для надання освітніх послуг у помешканнях приватних осіб. Отримати його вона могла лише після проходження відповідних випробувань. Згідно з §66 «Положення про домашніх наставників та вчителів» від 1 липня 1834 р. для недопущення

---

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т. 132. № 6. С. 926.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 30.04.2024).

² Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – Л. №. 1-4. С. 615.

³ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 930.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 30.04.2024).

⁴ Положение о домашних наставниках и учителях. // Журнал Министерства народного просвещения. 1834. Ч. 3. Т. VIII. С. 19-20.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 30.04.2024).

нерегламентованих трудових відносин між приватними особами і викладачами, які не мали відповідного свідоцтва, передбачалися штрафні санкції в розмірі 250 рублів асигнаціями на користь капіталу піклування¹. Вони накладалися на обидві сторони трудових відносин. Додатковою загрозою для батьків та їхніх близьких родичів, які винаймали таких викладачів, було передання особистих справ до розгляду не тільки Міністерствам внутрішніх справ та народної освіти, а й тодішньому правлячому монархові².

Беручи до уваги той факт, що Білозерська неодноразово порушувала встановлені регулюючі норми, то згідно із §68 цього «Положення» вона могла опинитися на лаві підсудних за такі вчинки³. Водночас, у її спогадах та наявних архівних матеріалах⁴, немає даних про розгляд судових справ через ведення нею незаконної педагогічної діяльності до отримання відповідного свідоцтва-дозволу.

Найбільшою перепоною для її викладацької діяльності були інші аспекти. По-перше, давалися взнаки прогалини наявної домашньої освіти. Про це вона згадує наступним чином: «... на щастя, я майже одразу знайшла уроки, але водночас з цим проявилися недоліки домашнього виховання; я знала багато непотрібного і не знала багатьох найелементарніших речей»⁵. Це було наслідком різних підходів до навчання хлопців та дівчат. Наприклад, вивчення дівчатами природничих та точних наук здійснювалося поверхнево, виключно з метою подальшого виконання ними їхніх природних обов'язків – виховання дітей, зокрема, участі в їхньому всебічному освітньому розвитку та ведення

---

¹ Положение о домашних наставниках и учителях. // Журнал Министерства народного просвещения. 1834. Ч. 3. Т. VIII. С. 35.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

² Положение о домашних наставниках и учителях. // Журнал Министерства народного просвещения... С. 36.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

³ Положение о домашних наставниках и учителях. // Там само... С. 33.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

⁴ Які зберігаються у Російському державному архіві літератури і мистецтва (м. Москва, вул. Виборгська, буд. 3, корпус № 2) – ф. 58, оп. 1, один. збер. 110.

⁵ Цит за Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. №. 1-4. С 615.

домашнього господарства (наприклад, основи арифметики викладалися для виконання відповідних обчислень на побутовому рівні)¹.

Ще одним моментом, який ускладнював викладацьку діяльність, була відсутність єдиної навчальної системи. Так, описуючи свій звичайний робочий день, Білозерська згадує: «... до кожного заняття я повинна була деякий час готуватися через те, що у знаннях не було ніякої системи: доводилося знайомитися з новими підручниками та методами»².

Утім, попри зазначені труднощі, початковий етап педагогічної кар'єри Білозерської можна назвати цілком успішним. Про це дослідниця зазначає у своїх спогадах: «... справа йшла вдало: учениці мене полюбили, робили успіхи, й батьки були задоволені»³. Цей успіх вплинув на сприйняття Білозерською своєї викладацької діяльності: з тимчасового засобу покращення свого фінансового становища вона перетворилась на діяльність, якій Білозерська планувала присвятити усе своє життя⁴.

Паралельно із підготовкою до занять Білозерська готувалася до складання відповідного іспиту на звання домашньої вчительки. Її звичний розпорядок дня містив у собі: підготовку та проведення уроків – зранку, засвоєння необхідного матеріалу для майбутнього іспиту – до самої пізньої ночі⁵. Значну допомогу із підготовкою до майбутнього випробування надав М. І. Костомаров. Щодо цього дослідниця зазначає наступне: «... М. Ів. [скорочення від Микола Іванович Костомаров.] сам викликався готувати мене із всесвітньої та російської історії, читав мені лекції, задавав уроки та мав терпіння детально

---

¹ Ширин-Шихматов А. А. Письма о воспитании благородной девицы и о обращении ее в Мире. / предисл. В. И. Жмакин. Москва: Университетская тип. 1901. С. 59-177.

² Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 930.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

³ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 930.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

⁴ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 930.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

⁵ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 930.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

вимагати від мене у них звіту»¹. Це значно полегшувало навчальний процес для дослідниці.

Екзамен був назначений на травень 1868 р. і його приймав комітет із професорів Петербурзького університету. Основний перелік предметів містив у собі: російську та французьку мови, географію, історію. Іспит проводився як у письмовій формі, так й в усній. Письмова частина складалася із короткої змістовної відповіді на поставлені питання (два на кожний із предметів)². Усна частина містила у собі відповідь на поставлення питання із кожної навчальної дисципліни, також була можливість провести одне пробне заняття (одна тема, один предмет)³. Усе це давало змогу екзаменаційній комісії ознайомитися з інтелектуальними та професійними здібностями кожного кандидата чи кандидатки.

Окрім основних навчальних компетентностей (результатів кожного іспитів), згідно із «Положенням» від 1 липня 1834 р. при винесенні загального вердикту враховувалися й інші характеристики кандидата чи кандидатки на посаду домашнього вчителя⁴. Серед основних персональних вимог можна виділити наступні: християнське віросповідання, достатній рівень моральних якостей, наявність підданства Російської імперії, відсутність судимості тощо⁵. Це може свідчити про створення відповідного узагальненого образу справжнього домашнього вчителя чи наставника, закріплення професіоналізації цієї галузі діяльності на законодавчому рівні. Особисто Білозерській вдалося успішно подолати усі ці випробування та отримати таке бажане свідоцтво, що підтверджувало її статус домашньої вчительки.

¹ Цит за Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. №. 1-4. С 615.

² Положение о домашних наставниках и учителях. // Журнал Министерства народного просвещения. 1834. Ч. 3. Т. VIII. С. 22-24.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

³ Положение о домашних наставниках и учителях. // Журнал Министерства народного просвещения... С. 22-24.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

⁴ Петрушко Ю. Нормативно-правове забезпечення вітчизняної домашньої освіти у другій половині XIX ст. (на основі аналізу «Положення про домашніх наставників і вчителів» 1834 Р.) // Інноватика у вихованні: збірн. наук. праць. 2021. Т. 1. Вип. 13. С. 253-261.

URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/352/300> (дата звернення: 01.05.2024).

⁵ Положение о домашних наставниках и учителях. // Там само... С. 19-20.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

Щодо подальшої викладацької діяльності Білозерської після здобуття відповідного документу-дозволу можна зазначити наступне. Організація роботи майже нічим не відрізнялася від попереднього етапу. Перш за все, для неї була характерна певна сезонність: наприклад, влітку Білозерська поверталася до дітей та матері у рідне селища, а восени знову поверталася до викладацької діяльності¹. Однак здобуття історикинею офіційного статусу домашньої вчительки надавало їй певних гарантій від держави. У випадку неспроможності продовжувати свою наставницьку діяльність через досягнення літнього віку, невиліковну хворобу, згідно із §46 «Положення», вона мала право отримувати спеціальну грошову допомогу, нараховану державою із капіталу Піклування². Так само, у випадку своєї передчасної смерті, відповідно до §47 «Положення», її сини та донька могли бути розподілені у спеціалізовані виховні заклади, проживання в яких здійснювалося за рахунок державних коштів³. Згідно із «Положенням про пенсійне забезпечення та короткочасних виплат наставникам і вчителям» від 25 лютого 1853 р., Білозерська мала право отримувати пенсію у розмірі 160 рублів, у разі того якщо вона б мала професійний стаж тривалістю 25 років без будь-яких перерв⁴. Таким чином, можна сказати, що на законодавчому рівні педагогічна діяльність Білозерської була певною мірою захищена. Хоча при цьому вартість винайму квартири у прибутковому будинку Петербургу в середньому варіювалася від 70 до 100 руб. на рік⁵. Тому варто зазначити, що отримана сума не могла повністю покрити витрати Білозерської.

У цілому домашня педагогічна діяльність залишалася доволі прибутковим заняттям для історикині. Про це вона неодноразово наголошувала

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 931.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

² Положение о домашних наставниках и учителях. // Журнал Министерства народного просвещения. 1834. Ч. 3. Т. VIII. С. 31-32.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

³ Положение о домашних наставниках и учителях. // Журнал Министерства народного просвещения... С. 31-32.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book420638/#page/224/mode/1up> (дата звернення: 01.05.2024).

⁴ Раскин Д. И. Пенсионное обеспечение «особых родов службы» в системе государственного аппарата Российской империи (XIX — начало XX века) // Научный диалог. 2022. Т. 11. № 7. С. 417-431.

⁵ Нефедьева Е. В. Повседневная жизнь капиталистического Петербурга (вторая половина XIX века - 1914 г.) // Известия Петербургского университета путей сообщения. 2007. №4. С. 7.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/povsednevnyaya-zhizn-kapitalisticheskogo-peterburga-vtoraya-polovina-hih-veka-1914-g> (дата обращения: 15.05.2024).

у своїй автобіографії: «... тепер уроків було у мене так багато, що я вважала себе зовсім багатою (отримувала я до вісімдесяти рублів у місяць)¹. Це дозволило Білозерській восени 1869 р. разом із трьома малолітніми дітьми оселитися на окремій петербурзькій квартирі². Через певний час до них доєдналися рідні сестри історикині – Зінаїда та Софія.

Точні імена та прізвища учнів в особистих спогадах Білозерської не згадуються. При згадці про своїх вихованців вона найчастіше використовує узагальнююче слово «учениці». Аналізуючи епістолярну спадщину дослідниці, яка наразі зберігається у Російському державному архіві літератури і мистецтва (РДАЛІ; м. Москва), нашу увагу привернув один лист, що за своїм змістом та формою міг належати ученицям Білозерської – Олі та Олені Пироговим³. У цьому листі дівчата діляться враженнями від перекладної книги (присвяченій одному із епізодів історії Стародавньої Греції), яку на занятті порекомендувала вчителька. Біографічні відомості про цих двох дівчат у відкритому доступі відсутні.

Щодо методів та підходів, якими послуговувалася Білозерська під час своїх занять, відомо небагато. Як зазначалося раніше, в організації тогочасного домашнього навчання не вистачало системності, але певні тенденції можна відзначити. Відомо, що домашніми вчителями досить активно застосовувалися освітні підходи, запропоновані основоположником наукової педагогіки на теренах імперії – К. Д. Ушинським. Наприклад, у своїй книзі «Керівництво до викладання з рідного слова» він виокремлює три найголовніші цілі вивчення російської мови серед дітей: розвиток у них специфічного дару слова (використання елементів самостійності, систематичності, логічності у наявних вправах, велика увага приділяється написанню шкільних творів на різну тематику); ознайомлення із лексичним різноманіттям, вивчення законів

¹ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 931.
URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 01.05.2024).

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 931.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 01.05.2024).

³ Письма Пироговых Оли и Лены // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 1.

граматики¹. Так само Ушинський у своїх працях обґрунтовував твердження щодо взаємозалежності між освітніми системами та віковим особливостями дитини².

Освітні програми та підручники щорічно оновлювалися та переглядалися вченим комітетом Міністерства народної освіти. Основні вимоги до редакції їхнього змісту публікувалися в періодичному виданні «Журнал Міністерства народної освіти», який виходив ще з 1834 р. Так, у примірнику цього журналу за листопад 1868 р. детально розглянуті підручники, що видавалися в період з 1866 до 1868 р. Наприклад, підручник «Ізборник, як довідник при практичному вивченні російської мови. (курс перший для дітей молодшого віку)», створений викладачем Варшавської російської гімназії – В. Грушецьким, хоча і був затверджений комісією, але зазнав значних змін (видалені низка статей)³. Також, у цьому примірнику опублікований список рекомендованих видань для вивчення загальної історії. Наприклад, там наявна публікація «Керівництво до вивчення головних народів давнього Сходу та їх цивілізацій» ординарного професора та ректора Харківського імператорського університету О. П. Рославського-Петровського (1859-1862). Вона подається як корисний посібник для вивчення цивілізації Єгипту⁴. Цей каталог рясніє і перекладними працями. Тут можна побачити узагальнюючий курс «Давньої Історії» німецького історика і філолога Георга Вебера, «Нариси із історії та народних сказань» німецького письменника А. В. Грубе тощо.

Паралельно із приватною викладацькою діяльністю, Білозерська була залучена до організації вищої жіночої освіти. Як відомо, питання доступу жінок до навчання у вищих навчальних закладах було провідним для жіночого руху

¹ Ушинский К. Д. Руководство к преподаванию по «Родному слову». Ч. 1. Приложение к 1-му и 2-му году «Родного Слова». СПб: тип. им. М. Меркушева, 1903. 100 с.

² Березівська Л. Д. Ушинський, Костянтин Дмитрович. Велика українська енциклопедія.

URL: [https://vue.gov.ua/Ушинський, Костянтин Дмитрович](https://vue.gov.ua/Ушинський,КостянтинДмитрович) (дата звернення: 02.05.2024).

³ Распоряжение ученого комитета. // Журнал Министерства народного просвещения. 1868. Ч. CXL. Т. XI. С. 60-61.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book453438/#page/40/mode/1up> (дата звернення: 02.05.2024).

⁴ Каталог учебных руководств и пособий по всеобщей истории. // Журнал Министерства народного просвещения... С. 61-62.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book453438/#page/40/mode/1up> (дата звернення: 15.05.2024).

1860–1870-тих рр. На початку 1860-тих рр. на законодавчому рівні вперше була проведена дискусія між Міністерством народної освіти та керівниками тогочасних університетів щодо допуску жінок до слухання лекційного матеріалу та проходження іспитів на здобуття наукової ступенів нарівні із чоловіками. Однак, попри наявні позитивні реакції деяких університетських рад, остаточне рішення було не на користь жінок, які бажали навчатися в цих навчальних закладах¹.

Варто відмітити той факт, що на початку 1860-х рр. деяким панянкам вдалося побувати в університетських аудиторіях (наприклад, Харківського університету) та навіть послухати певні лекційні матеріали, але загального прецеденту так і не було створено. Після публікації нового університетського статуту від червня 1863 р. спостерігається суттєве посилення правил щодо недопуску жінок до слухання лекцій у приміщеннях університетів.

Це призводить до збільшення кількості жінок, які виїжджали на навчання за кордон. Особливу популярність серед панянок здобуває університет у м. Цюріх (Швейцарія). У 1847 р. у цьому навчальному закладі було дозволено доступ панянкам до прослуховування лекцій із філософії. У 1867 р. Надія Сулова, яка впродовж двох років навчалася у цьому вищому навчальному закладі, стала першою російською жінкою, що здобула науковий ступінь із медицини². Одним із можливих шляхів виїзду жінок закордон для навчання дослідники називають варіант укладення фіктивного шлюбу³. Іншою альтернативою стала організація приватних курсів.

---

¹ Жіноча освіта в Україні. Енциклопедія історії України.

URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=osvita_zhin

(дата звернення: 02.05.2024).

² Gosteli M. The first female medical students at the University of Zurich. Blog der Hauptbibliothek

URL: <https://www.uzh.ch/blog/hbz/2019/03/11/the-first-female-medical-students-at-the-university-of-zurich/?lang=en>

(дата звернення: 02.05.2024).

³ Мельничук І. П. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. 2008. Вип. 15. С 82.

URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13785> (дата звернення: 02.05.2024).

Перші суттєві зрушення щодо питання вищої освіти для жінок відбулися в 1868 р. Ще на початку 1868 р. письменниця та журналістка Є. І. Конраді внесла це питання на обговорення першого з'їзду натуралістів, що проходив у м. Санкт-Петербург¹. Це звернення дістало переважно позитивні відгуки, але конкретних наслідків воно не мало. Восени того ж року на ім'я тогочасного міністра народної освіти графа Д. А. Толстого була подана петиція із підписами 400 жінок, серед яких була і Білозерська та її добрі приятельки – М. В. Трубнікова та Н. В. Стасова, які до речі були одними із передових учасниць цього руху. Як і очікувалося, петиція не була прийнята, попри наявну підтримку деяких університетських діячів², але вона дістала широкого обговорення, у тому числі за межами імперії. На її підтримку, наприклад, висловилися французька письменниця Андре Лео (справжнє ім'я – Віктуар Леоділь Бера; 1824-1900), англійський філософ та політичний економіст Джон Стюарт Мілль³.

Завдяки поступово наростаючому суспільному тиску на початку квітня 1869 р. були відкриті спеціалізовані передпідготовчі Аларчинські курси, що дістали свою назву від Аларчинського мосту біля якого знаходилася їхня будівля. Паралельно із ними були відкриті курси й у Москві.

У січні 1870 р. були відкриті Володимирські публічні курси (м. Санкт-Петербург), які допускали до навчання як чоловіків, так і жінок. Вони розміщувалися спочатку у вільному приміщенні Міністерства внутрішніх справ. До їхнього функціонування були залучені професори різноманітних вищих навчальних закладів: К. М. Бестужев-Рюмін, А. М. Бекетов, Д. І. Менделєєв, Ф. В. Овсянников тощо⁴. Про їхню організацію дослідниця детально згадує у своїх спогадах: «... з другого навчального року кількість професорів, які читали лекції, значно збільшилася, та започатковані практичні заняття для слухачів і слухачок лекцій із природничих дисциплін... довелося

---

¹ Бестужевские курсы (сборник статей) / С. Н. Валк, Н. Г. Сладкевич, В. И. Смирнов и др.; под ред. О. А. Толмачова и Т. П. Воробьева. Ленинград: изд. Ленинградского университета, 1973. С. 6.

² За її підписання виступив ботанік А. М. Бекетов, який на той час працював у Петербурзькому університеті.

³ Бестужевские курсы (сборник статей)... С. 6-7.

⁴ Бестужевские курсы (сборник статей)... С. 7.

збільшити кількість завідувачів лекціями: їх було подвоєно... вибрали декілька кандидаток із правом бути присутніми на зборах... запропоновано додати 1 рубль до кожного 5-ти рублевому річному білету для слухання лекцій... питання повинно було вирішено більшістю голосів»¹. Хоча питання фінансування курсів вдалося частково вирішити, це створило перший прецедент для подальшого розбрату серед організаторів. Починаючи з середини 1874 р. курси поступово починають занепадати, а вже у 1875 р. остаточно припинили своє існування. У своїх спогадах Білозерська так описує причину їхнього провалу: «... у 1874-му році... публічні професорські лекції були перенесені з Володимирського училища до жіночої Василеострівської гімназії та відкриті лише для одних жінок... нове переселення лекцій призвело до повного занепаду справи, як зі сторони обмеженого числа слухачок, так і матеріальних збитків»².

Певне відображення у спогадах дослідниці знайшли Вищі жіночі медичні курси, що були започатковані в 1872 р. на території Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії. Значну роль в їхньому становленні відіграла знайома Білозерської – Л. А. Родственна³, яка зробила велике капіталовкладення у них із власних грошей⁴. Про своє знайомство з Родственою, яке відбулося під час відзначення сорокаріччя публічної діяльності А. П. Філософової, дослідниця детально виклала у своїх спогадах: «... вона стояла у натовпі, ніхто не помічав її присутності. Ми пізнали одна одну та розговорилися; вона приїхала до мене. Життя не пошкодувало її та привело до глибокого розчарування; здоров'я погане – вона напівсліпа. Більше нам не довелося бачитися, через те що її терміново викликали до Москви з

¹ Цит за Стасов В. В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки. СПб: тип. имени М. Меркушева, 1899. С. 260-261.

² Цит за Стасов В. В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки... С. 280

³ Лідія Олексіївна Родственна-Шанявська (? – 1921) – дружина генерал-майора та золотопромисловця А. Л. Шанявського; свого часу пожертвувала на відкриття Вищих жіночих медичних курсів 50 тисяч рублів (у 1894 р. разом із чоловіком наддають 120 тисяч рублів на відкриття Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту).

⁴ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 929.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 03.05.2024).

нагоди хвороби матері»¹. Загалом дітище Родственної, яке передбачало підготовку спеціалісток акушерської справи, проіснувало до 1882 р. та було закрито у ході контрреформ імператора Олександра III.

На початку 1870-тих рр. поступово активізується рух із створення приватних ініціатив із надання права жінкам отримувати університетську освіту. Так, у 1873 р. була створена урядова комісія, що мала на меті розробити проєкт майбутнього вищого навчального закладу для жінок. Основною ціллю такого рішення стало зменшення кількості жінок, які виїжджають закордон для здобуття вищої освіти. Такий відтік населення, на думку уряду імперії, зумовлював поширення деструктивних політичних ідей. Остаточне рішення було ухвалено у квітні 1876 р., коли було дозволено відкривати вищі жіночі курси по всій території імперії².

Одним із найважливіших етапів розвитку вищої жіночої освіти стало відкриття 20 вересня 1878 р. у будівлі Олександрівської жіночої гімназії³ Бестужівських жіночих курсів. Вже у жовтні 1878 р. було прийнято рішення щодо створення «Спільноти доставлення коштів для облаштування вищих жіночих курсів», куди входили провідні діячки тогочасного жіночого руху. Як і випадку Володимирських вищих жіночих курсів, Білозерська бере активну участь в облаштуванні Бестужівських: вона була присутньою на усіх публічних та приватних зборах, чергувала на лекція, слідкувала за наявністю перепусток у слухачів тощо⁴. Але вже у листопаді того ж року вона була змушена припинити будь-яку діяльність у цьому напрямі через значну завантаженість іншою⁵. Варто зазначити, що незважаючи на доволі нетривалу участь в облаштуванні Бестужівських курсів, дослідниця увіковічена на пам'ятному знімку перших діячів цих курсів.

¹ Цит за Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 930-931. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 03.05.2024).

² Бестужевские курсы (сборник статей) / С. Н. Валк, Н. Г. Сладкевич, В. И. Смирнов и др.; под ред. О. А. Толмачова и Т. П. Воробьева. Ленинград: изд. Ленинградского университета, 1973. С 8.

³ Вул. Горохова, буд 20, СПб.

⁴ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 929.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 03.05.2024).

⁵ Белозерская Н. А. Автобиография // Там само... С. 930.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 03.05.2024).

Отже, підсумовуючи можна сказати, що взаємодія Білозерської із педагогічною сферою діяльності поєднувала у собі, як безпосередньо викладацьку діяльність, так і участь в освітніх ініціативах. Типовість її кар'єри домашньої вчительки була зумовлена низкою супутніх факторів: недосконалістю існуючого на той час регулюючого законодавства («Положення про домашніх наставників та вчителів» 1834 р. та його доповнення); відсутністю системності у викладанні навчальних дисциплін і тотальному державному контролю над її змістом; невідповідність рівня жіночої освіти із вимогами викладання. Так само варто зазначити, що історикиня була у числі провідних учасниць жіночого руху, який виборював право здобувати вищу освіту нарівні із чоловіками. Її вклад у цей рух не обмежувався лише публічним підняттям цього питання, а й участю в організації перших зразків таких закладів (Володимирські, Бестужівські вищі жіночі курси).

2.2 Наукова діяльність: динаміка творчої активності та проблематика праць

Значимість того чи іншого вченого значною мірою визначається його науковим доробком. При його аналізі ми можемо відтворити у цілому творчий шлях з його підйомами та спадами. Також це дозволяє встановити існуючу у певний період життя систему цінностей та переконань, яка певним чином відображається у його наукових працях. Так само, детальний аналіз наукової спадщини дає можливість простежити його положення у професійній системі координат, зокрема відтворити зв'язки з іншими науковцями, взаємодію з видавцями.

Для того, щоб проаналізувати наукову спадщину Н. О. Білозерської використовувалися інструменти цифрової гуманітаристики, а саме побудова допоміжної бази даних за допомогою програми LibreOffice Base ver. 7.6. при створенні відповідної бази даних використовувався бібліографічний список опублікованих праць історикині, який був надрукований у періодичному

виданні «Історичний вісник»¹. Загальна кількість робіт, згідно із цим списком, становить 96 одиниць. Також, потрібно приділити увагу проблематиці ідентифікації основних робіт дослідниці. У ході аналізу її творчого доробку нами встановлено відсутність власного підпису на багатьох із них. Найбільшу кількість робіт становлять ті, в яких відсутній будь-яка ідентифікуюча помітка (59 од.). Роботи, у яких прізвище та ім'я (іноді по-батькові) використовується повністю, із урахуванням скорочень становлять – 33 од. Із них 22 од. – це використання підпису Н. А. Белозерская, а 11 од. – Н. Белозерская. Використання криптонімів зафіксовано у 17 од.

Завдяки даним, отриманим на основі бази даних, та доповненим еґо-документами (автобіографія, спогади тощо) можна виокремити кілька основних періодів активності дослідниці: 1865–1878 рр.; 1880–1899 рр.; 1900–1912 рр.

Перший період 1865–1878 рр. за свою суттю є початковим. Нижня хронологічна межа позначена 1865 р. – це час публікації першої² перекладної роботи Білозерської «Записки про Московію XVI століття»³, сера Джерома Горсея⁴, яка була надрукована у виданні «Бібліотека для читання». Пропозиція щодо перекладу цієї роботи надійшла до неї від М. І. Костомарова, який свого часу був надзвичайно захоплений Горсеєм⁵. Загалом під час роботи над «Записками» перекладачка постійно консультувалася з істориком М. І. Костомаровим, ним також була складена передмова до цього видання.

Верхня хронологічна межа цього періоду пов'язана із граничним роком співпраці з М. І. Костомаровим (1875 р.) та поступовим переходом до більш суттєвої співпраці дослідниці із низкою періодичних видань. Зазначимо про активну співпрацю дослідниці із такими періодичними виданнями у перший

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т. 132. № 6. С. 935-941.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 04.05.2024).

² У своїй автобіографії Н. О. Білозерська заразом зазначала про свої статті, які були опубліковані у періодичному виданні «Учитель». Але вихідні дані про них наразі відсутні.

³ Горсей Дж. Записки о Московии XVI века / предисл. и прим. Н. И. Костомаров; пер. с англ. Н. А. Белозерская. // Библиотека для чтения. 1865. № 4-6.

⁴ У 1573-1591 роки (з перервами) він мешкав на території Московії, як керівник Московської торговельної компанії. Брав активну участь у постачанні боєприпасів для царської армії під час Лівонської війни. Наближений до царської палати після таємного доручення царя Івана IV до королеви Єлизавети I. Довірене лице Бориса Федоровича Годунова.

⁵ Белозерская Н.А. Н.И. Костомаров в 1857-75 гг. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX-L. С.634-635.

період своєї наукової діяльності як «Бібліотека для читання» (1 од.), «Вітчизняні Записки» (1 од.), «Київські Єпархіальні Відомості» (1 од.), «Ілюстрований Журнал» (1 од.), «Переклади найкращих іноземних письменників» (2 од.), «Діло» (1 од.), «Судовий Вісник» (1 од.), «Журнал міністерства народної освіти» (1 од.), «Знання» (1 од.), «Руська Старовина» (1 од.). Деякі із її робіт вийшли окремим накладом, усього 4 од. Середня частота публікацій – 1 одиниця на рік (див. Додаток № 2).

Можна сказати, що в цей час Білозерська була зосереджена на перекладацькій справі. На початку 1870 р. до дослідниці навідується її давня знайома письменниця Марко Вовчок (справжнє ім'я Марія Олександрівна Вілінська) із пропозицією співпраці¹. Наслідком цієї взаємодії стає переклад роману англійського письменника Августа Мегью «Мощено золотом»², який був опублікований на сторінках щомісячника «Вітчизняні записки»³. Перед своєю публікацією робота була дуже детально відредагована та високо оцінена видавцем «Вітчизняних записок» М. Є. Салтиковим-Щедриним. Але, на цьому співпраця Білозерської з М. Вовчком не завершувалася. У 1871 р. письменниця стає редакторкою видання «Ілюстрований журнал»⁴, куди запрошує працювати своїх знайомих перекладачок (серед їх числа і була Н. О. Білозерська). Як зазначає у своїх спогадах дослідниця, Вовчок постійно давала одне замовлення за іншим⁵. У той час Білозерською було зроблено переклади наукових досліджень німецького політичного діяча Георга Фрідріха Кольба «Історія людської культури»⁶ та англійського юриста сера Генрі Мена Стародавнє право, та його зв'язок із давньою історією суспільства і його відношення до

¹ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 932.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 04.05.2024).

² ориг. назва «Paved in Gold, or the Romance and Reality of London Streets».

³ Мегью А. «Мощено золотом» / перев. с англ.. Белозерская Н.А. // Отечественные Записки. 1870. Июль-Декабрь; ibid 1871. Апрель.

⁴ Видавався книгопродавцем Звонарьовим.

⁵ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 932.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 04.05.2024).

⁶ Кольб Г. Ф. История человеческой культуры в 2 Т. / Перев. с нем. Н. А. Белозерской и Марка-Вовчка (Вилинская-Маркович М. А.). СПб: Изд. С. В. Звонарева, 1872. 309 с.

новітніх ідей»¹, нарису англійського письменника і журналіста Джеймса Грінвуда «Сім проклять Лондона»². Щодо перекладу «Сім проклять Лондона», варто зазначити його незавершеність, через високий рівень зайнятості Білозерської. Переклад дослідження «Картини із історії римських звичаїв, від Августа до останнього з Антонінів»³ німецького філолога та археолога Людвіга Фрідлендера дістав нищівну критику від філолога М. Ф. Фоккова⁴. Як зазначає Фокков у своїй оцінці: «...як, бачить читач ми вказали більше 15-ти неблаганних помилок на 20-ти тільки перших сторінках книги, які крім того зазнали всіляким змінам та скороченням... не пощастило у нас твору Фрідлендера, як не щастить і багатьом іншим серйозним книгам»⁵.

Починаючи з 1874 р., в її доробку починають з'являтися рецензії, здебільшого на науково-публіцистичні роботи. Це пов'язано з тим, що у період з 1874 р. по 1877 р. Білозерська починає активно співпрацювати із періодичним виданням «Давня і Нова Росія», яке на той час видавалося під редакцією С. П. Шубинського. Запропонував цю взаємодію із «Давньою і Новою Росією» письменник Д. Л. Мордовцев, з яким Білозерська познайомилася у М. І. Костомарова⁶. Крім цього, на думку Мордовцева, цілком раціональним було б рішення приховування особистості авторки (використання псевдоніму Б. Г н в⁷, приписуючи їх іншому автору). Він аргументував це тим, що роботи можуть бути не прийняті редакцією через стать їхньої авторки⁸.

¹ Мен Г. С. Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношения к новейшим идеям. / Перев. с англ. Н. А. Белозерской. СПб: Изд. С. В. Звонарева, 1873.

² Гринвуд Дж. Семь язв Лондона. / пер. с англ. Н. А. Белозерская. // Иллюстрированный журнал. 1872. №5.

³ Фридлендер Л. Картины из истории римских нравов, от Августа до последнего из Антонинов. / перев. с нем. Н. А. Белозерская. СПб: Изд. С. В. Звонарева, 1873.

⁴ Фокков Н. Рецензия на: «Картины из истории римских нравов от Августа до последнего из Антонинов, необходимое пособие при изучении римских классиков», сочинение Л. Фридлендера. Перевод Надежды Белозерской, с третьего исправленного издания. // Журнал Министерства народного просвещения. 1873. Т. СXLVII. №6. С 363-370.

⁵ Цит за: ⁵ Фокков Н. Рецензия... // Журнал Министерства народного просвещения. 1873... С 369-370.

⁶ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 933.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 04.05.2024).

⁷ Без гніву.

⁸ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник... С. 933.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 04.05.2024).

Першою роботою, яка була опублікована у виданні «Давня і Нова Росія», стала рецензія¹ на наукове дослідження історика О. Г. Брікнера «Імператор Іоанн Антонович та його родичі (1741-1801)». У різний час були підготовлені рецензії до таких робіт: А. Т. Болотов «Пам'ятник минулим часам»², О. М. Неустроєв «Історичне дослідження о російських регулярних виданнях»³, К. Касьянов «Наші чудодії. Літопис дивацтв та ексцентричності всякого роду»⁴, В. П. Авенаріус «Книга у київських богатырях»⁵, О. І. Незеленов «М. І. Новіков»⁶.

Також, у 1878 р. Білозерська вперше стала редакторкою щомісячнику «Виховання та навчання»⁷.

Другий період творчої активності припадає на 1880-1899 рр. та характеризується найвищим ступенем продуктивності Н. О. Білозерської. Саме у цей проміжок часу спостерігається її плідна співпраця з двома періодичними виданнями «Руська Старовина» (17 од.) та «Історичний Вісник» (19 од.). Разом із цим наявні публікації й в інших виданнях, таких як: «Живописна Росія» (1 од.), «Джерело»⁸ (1 од.), «Російська Думка»⁹ (1 од.), «Журнал міністерства народної освіти» (1 од.), «Посередник» (1 од.), книга «Етика їжі» (1 од.), «Нова бібліотека» (1 од.), «Жіноче Діло» (2 од.). У 1886 р. зафіксована найбільша кількість публікацій (8 од.) за весь час. Середня публікаторська активність цього періоду дорівнює 3 одиницям на рік.

Поміж перекладних робіт у цей час починають з'являтися власні наукові дослідження науковиці. Тематика цих досліджень була різноманітною:

¹ Белозерская Н. А. Рецензия на книгу А. Г. Брикнера «Император Иоанн Антонович и его родственники» // Давняя и Новая Россия. 1874. Т. II.

² Белозерская Н. А. Рецензия на книгу А. Т. Болотова «Памятник прошедших времен» // Давняя и Новая Россия. 1875. Т. I.

³ Белозерская Н. А. Рецензия на книгу А. Н. Неустроева «Историческое разыскание о русских повременных изданиях» // Давняя и Новая Россия. 1876. Т. I.

⁴ Белозерская Н. А. Рецензия на книгу К. Касьянова «Наши чудодееи» // Давняя и Новая Россия. 1875. Т. III.

⁵ Белозерская Н. А. Рецензия на книгу В. П. Авенариуса «Книга о киевских богатырях» // Давняя и Новая Россия. 1876. Т. I.

⁶ Белозерская Н. А. Рецензия на книгу А. И. Незеленова «Н. И. Новиков» // Давняя и Новая Россия. 1875. Т. III.

⁷ «Виховання та навчання» (рос. Воспитание и обучение) – журнал, що щомісячно видавався у Петербурзі, у період з 1877 до 1881 р. Журнал складався з двох частин: для дитячого читання молодшого віку, для дитячого читання старшого віку.

⁸ Мовою оригіналу: Родник.

⁹ Мовою оригіналу: Русская Мысль.

політична історія, біографічні студії, літературознавство, фемінологія, етнографія. Рецензії в цей час практично відсутні.

У 1880 р. розпочинається перемінна співпраця Білозерської з «Історичним Вісником», який на той час редагував С. М. Шубінський. Перекладні роботи на історичну тематику переважають: Ю. Роденберг «Новий всесвітній потоп»¹, К. Францель «Люцифер»², Г. Лаубе «Графиня Шатобріан»³, К. Францель «У золотому віці»⁴. Рецензій на ці роботи не зафіксовано.

За рекомендацією Д. Л. Мордовцева, до дослідниці звертається М. О. Вольф із замовленням на створення статті про заснування м. Петербурга, яке буде опубліковане у новоствореному виданні «Живописна Росія»⁵. Ця стаття є переважно описовою. Історія міста Білозерською простежується від боротьби за Водську п'ятину до доби різкого підйому міста за часів правління Єлизавети Петрівни, Петра III та Катерини II.

З 1883 р. Н. О. Білозерська починає співпрацювати з виданням «Руська Старовина», який редагував В. І. Семівський. Дослідниця була причетна до редакції монографії Семівського «Цариця Парасковія за новими матеріалами»⁶, копії якої розійшлися за одну зиму. Паралельно з цим вона працює над збором та опрацюванням автобіографічного матеріалу видатних людей. Наприклад, «Д. Е. Гнусін, печатних справ майстер»⁷; «І. П. Келлер, професор живопису»⁸; «Ф. Г. Солнцев, професор археологічного живопису»⁹ тощо. Робота про Марію Іванівну Гоголь¹⁰ (матір М. В. Гоголя) дістала нищівну хвилю критики від

¹ Роденберг Ю. Новый всемирный потоп. / перев. с нем. Н. А. Белозерская. // Приложение к Историческому Вестнику. 1880. Т. I-II.

² Францель К. Люцифер, роман из времен Наполеона I / перев. с нем. Н. А. Белозерская. // Приложение к Историческому Вестнику. 1880. Т. II-III.

³ Лаубе Г. Графиня Шатобриан / перев. с нем. Н. А. Белозерская. // Приложение к Историческому Вестнику. 1881. Т. IV-V.

⁴ Францель К. В золотом веке. / перев. с нем. Н. А. Белозерская. // Приложение к Историческому Вестнику. 1881. Т. V-VI.

⁵ Белозерская Н.А. История основания Петербурга // Живописная Россия. 1881. Т. 1. Ч.2. С. 557-593.

⁶ Семевской М.И. Царица Прасковья. 1664-1723: Очерк из русской истории. // СПб: ред. журнала «Русская Старина». 1883. 256 с.

⁷ Белозерская Н. А. Д. Е. Гнусин, печатных дел мастер. // Русская Старина. 1886. Т. LI.

⁸ Белозерская Н. А. И. П. Келлер, проф. Живописи. // Русская Старина. 1886. Т. LII.

⁹ Белозерская Н. А. Ф. Г. Солнцев, профессор археологической живописи. Биографический очерк. // Русская Старина. 1887. Т. LIV. С. 713 – 737.

¹⁰ Белозерская Н. А. Мария Ивановна Гоголь. Биографический очерк // Русская Старина. 1887. Т. LIV. С. 667-710.

сенатора М. О. Трохимівського (онука доктора Д. Я. Трохимівського, у домі якого мешкала родина Гоголів). Як головний недолік цієї роботи Трохимівський зазначає про недостатню увагу до особистості М. І. Гоголь, однобічність і недостовірність використаних матеріалів¹.

Нарис політичної історії імперії «Царське вінчання у Росії»², де детально розглядається проблематика трансформації обряду вінчання на престол російських монархів від моменту запровадження у XII ст. до другої пол. XIX³. У цій роботі дослідниця виокремлює чотири основних етапи цієї еволюції: «посадження на стіл», «вінчання за стародавнім візантійським чиноположенням», «вінчання по новітньому чиноположенню останніх візантійських імператорів». Дослідження є своєрідною компіляцією архівних джерел, праць відомих істориків (Карамзін, Соловйов, Горський та ін.) та власних суджень історикині із цієї проблематики. Основною перешкодою на шляху до її публікації стали наявні розбіжності у поглядах між М. І. Семівським та Н. О. Білозерською, щодо доцільності публікації цієї роботи під «жіночим ім'ям»⁴.

Заслуговує на увагу стаття «Держава Лунда»⁵, опублікована у 1886 р. на сторінках часопису «Історичний Вісник»⁶. У цій публікації, беручи за основу записи мандрівників, дослідниця намагається виокремити особливості побуту та звичаїв племені лунда (балунда), що проживали у верхній течії річки Касаї (Центральна Африка). Так само відмітим статтю Н. О. Білозерської «Влив перекладного роману та західної цивілізації на російське суспільство XVIII ст.»⁷, в якій вона намагається пояснити еволюцію перекладацької діяльності на теренах імперії (від рукописів до романів-наслідувачів).

¹ Трахимовский Н.А. «М.И. Гоголь» - по поводу статьи Н. А. Белозерской в «Русской Старине» // Русская Старина. 1888. №7.

² Белозерская Н. А. Царское венчание в России. Исторический очерк. // Русская Мысль. 1883. Кн. IV-V. С. 1-48.

³ Дослідження спеціально було підготовлено до дня коронації нового імператора Олександра III.

⁴ Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 934-935.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 04.05.2024).

⁵ Лунда –державне утворення, що існувало наприкінці XVI ст. – другої половини XIX ст. у верхній частині басейну річки Конго.

⁶ Белозерская Н. А. Государство Лунда. // Исторический Вестник. 1886. Т XXIII. С. 195-222.

⁷ Белозерская Н. А. Влияние переводного романа и западной цивилизации на русское общество XVIII века // Русская Старина. 1895. Т. LXXXIII. № 1. С. 125-156.

Починаючи з 1888 р. дослідниця починає випускати свій *magnum opus* – біографічне дослідження про першого романіста у середовищі російської літератури – В. Т. Наріжного¹. За цю роботу у 1893 р. вона нагороджена Уварівською премією. Основною складністю під час написання цієї роботи стала майже повна відсутність біографічних і критичних свідчень, які були б присвячені особисто Наріжному, його творчому доробку. Разом із висвітленням життєвого шляху літератора Білозерська намагається простежити процес еволюції становища російської літератури у переході від рукописних до друкованих текстів. Твір розподілено на дві частини: перша містить аналіз зародження жанру роману у російській літературі, друга орієнтована на висвітлення здебільшого біографічних сюжетів, пов'язаних із особистістю В. Т. Наріжного. Так само, як із «Царським вінчанням», між Н. О. Білозерською та М. І. Семівським сталася суперечка через недоцільність, на думку редактора, продовження роботи над біографією Наріжного. Семівський пропонував їй перенаправити свої зусилля на написання іншої коротшої статті².

Третій період наукової діяльності Білозерської, який триває з 1900 по 1912³ рр., характеризується загальним спадом творчої активності. Це пов'язано із достатньо літнім віком дослідниці. Кількість наукових досліджень та перекладів співвідносяться один до одного у відношенні 3:1. Так само, значну роль у цей відрізок часу відіграє редакторська справа (переважно над спогадами Л. М. Жемчужникова). У 1905 р. вийшла остання перекладна робота⁴ дослідниці і власна опублікована праця як така. Кількість видань, з якими дослідниця вела плідну співпрацю в цей час, є незначною. Ця співпраця скоріше нагадує ті поодинокі спроби професійної взаємодії, які були на самому початку наукової кар'єри Н. О. Білозерської. Перелік цих видань містить у собі:

---

¹ Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. Историко-биографическое исследование. СПб: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1896. 159 с.

² Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 935.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup> (дата звернення: 04.05.2024).

³ 09.03(25.02).1912 р. – дослідниця помирає у віці 74 років. Похована у м. Санкт-Петербург на Смоленському кладовищі.

⁴ Ротер Разведение и уход за кактусами. / перевод с немец. Н. А. Белозерская. // Вестник императорского русского общества садоводства. 1905.

«Жіноче Діло» (1 од.), «Історичний Вісник» (2 од.), «Вісник імператорської російської спільноти садівників» (1 од.), «Вісник Європи» (2 од.). Середня публікаторська активність Н. О. Білозерської становить 1 одиницю на рік.

Третій період творчої активності включає роботи, що призначені для висвітлення питання про еволюцію становища жінки у суспільствах стародавнього Риму¹. Окрім цього, наявні роботи, присвячені дослідженню і аналізу проблематики походження імператриці Катерини І² та перших років сумісного життя імператора Петра І з Катериною Олексівною³.

Потребують свого пояснення і періоди значного та незначного спаду продуктивності історикині. Аналізуючи наявну діаграму (див. Додаток № 2) загальної творчої активності Білозерської можна дійти наступних висновків. Періоди незначного спаду її наукової діяльності містять у собі такі проміжки часу: з 1872 по 1874 рр.; з 1881 по 1882 рр.; з 1883 по 1885 рр.; з 1897 по 1898 рр. Зазвичай це пов'язано із зменшенням загального попиту на роботи дослідниці (вона отримує менше замовлень); її залученістю до більш масштабних проєктів, які потребують більше часу на своє виконання (наприклад, дослідження про В. Т. Наріжного); наявністю довготривалих подорожей.

Значний спад творчої активності простежується у наступних часових проміжках: з 1876 по 1879 рр.; з 1886 по 1889 рр.; з 1893 по 1894 рр.; з 1899 по 1901 рр. Це пояснюється: загальною залученістю історикині в організацію Вищих жіночих курсів, переходом з видання «Руська Старовина» до журналу «Історичний Вісник» через розбіжності із керівництвом, наявністю високого рівня навантаження від поєднання викладацької та наукової роботи.

Також, варто відмітити періоди певної стабільності у науковій діяльності Білозерської: з 1880 по 1881 рр.; 1890 по 1892 рр.; з 1895 по 1896 рр.; з 1902 по 1903 рр. Для перелічених вище часових відрізків характерна однакова кількість

---

¹ Белозерская Н. А. Римлянки. // Женское Дело. 1900. №2-3.

² Белозерская Н. А. Происхождение императрицы Екатерины I // Исторический Вестник. 1902. Январь. С. 56–90.

³ Белозерская Н. А. Из жизни Петра I. // Исторический Вестник. 1903. Т. ХСII. С. 451-493.

публікацій, випущених за рік. Особливим випадками є періоди з 1865 по 1869 рр. та з 1905 по 1912 рр. Перший із зазначених періодів (1865-1869 рр.) значною мірою пов'язаний із початком наукової діяльності Н. О. Білозерської та її спробами утвердитися на ниві домашнього викладача (складання іспиту на це звання та перші кроки у новій для себе професії). Другий відрізок часу (1905-1912 рр.) містить у собі видання останньої публікації та припинення цього виду діяльності через літній вік та проблеми зі здоров'ям, які накопичувалися упродовж всього її життя через ненормований графік роботи.

Таким чином, у ході аналізу бази даних вдалося встановити основні періоди творчої активності дослідниці: 1865-1878 рр., 1880-1899 рр., 1900-1912 рр. Перший етап її творчої активності (1865-1878 рр) характеризується переважанням перекладних робіт та нетривалою співпрацею із періодичними виданнями. Другий період (1880-1899 рр.) є піком її діяльності. Також, у цей час у її творчому доробку починають з'являтися власні наукові дослідження. Провідну тематику цих досліджень складно виявити, через їх хаотичність. Третій період (1900-1912 рр.) це спад творчої активності дослідниці.

Таким чином, у другому розділі нами була розглянута викладацька, громадська та наукова діяльність Н. О. Білозерської. По-перше, потрібно наголосити про відсутність суттєвого розмежування між зазначеними видами занять. Це свідчить про наявні зміни у її житті. Перехід від тої сфери діяльності, що приносила кошти, до особистою зацікавленості. По-друге, кар'єра дослідниці у галузі педагогіки є типовою для будь-якого домашнього викладача того часу через ряд професійно-етичних невідповідностей. По-третє, громадський активізм Н. О. Білозерської обмежувався лише жіночою проблематикою (у галузі освіти). Також, науковий доробок дослідниці є достатньо різноманітним за формою представлених у ньому публікацій. Її творча діяльність не є стабільною, із високою часткою підйомів та спадів активності. Це пов'язано зі зміною діяльності (викладацька, громадський

активізм), невеликою кількістю замовлень, проблемами зі здоров'ям. Відсутній провідний напрямок у проблематиці досліджень. Це пояснюється із певною хаотичністю творчої активності Н. О. Білозерської. Дослідниця при підготовці нових робіт, насамперед враховувала не особисті уподобання, а бажання замовника цього дослідження.

ВИСНОВКИ

На цей момент ім'я історикині та перекладачки – Білозерської Надії Олександрівни (1838-1912) є відомим лише вузькому колу науковців. З цим пов'язана і незначна кількість робіт, в яких Білозерська скоріше є другорядним персонажем, зокрема це праці, пов'язані із жіночим рухом 1860-1870-х рр.; Костомаровозначими студіями; висвітленням становища жінок-науковиць у другій половині ХІХ ст.; дослідженням діяльності редакторів часопису «Основа». До цього часу не існувало історичної праці, в якій всебічно розглядався життєвий шлях та творчий доробок дослідниці.

Попри це, її постать, безперечно, заслуговує на увагу та подальше дослідження. По-перше, її особистість поєднує в собі усі риси емансипованої жінки нового типу. Емансипована жінка-інтелектуалка прагне здобути більш якісну освіту та увійти до кола науковців нарівні з чоловіками. Це яскраво проявляється у життєписі Білозерської, яка заразом поєднувала ролі матері трьох неповнолітніх дітей та наукову діяльність. По-друге, її професійна діяльність охоплювала не лише наукову сферу, а й викладання (домашня вчителька) та громадський активізм (участь у публічному обговоренні жіночого питання, залученість в облаштування Вищих жіночих курсів).

Отже, у ході проведення комплексного дослідження біографії та творчої спадщини Н. О. Білозерської (у дівочтві – Ген) було встановлено наступне.

На становлення її особистості безпосередньо впливали ряд зовнішніх та внутрішніх чинників. По-перше, родинне виховання сім'ї Ген, встановлювало межі морально-етичних норм її поведінки. По-друге, домашній тип освіти, який був доволі розповсюдженим серед заможних громадян, стає підосновою її інтелектуального розвитку, яке доповнюється процесом самоосвіти. Не останню роль виконувало і власне сприйняття навколишнього середовища перебування. Заміжжя з В. М. Білозерським та знайомство із його товаришами по Петербурзькій громаді сприяє її інтелектуальному прогресу та розширює її

професійний потенціал. Дружба Н. О. Білозерської з Н. В. Стасовою і М. В. Трубніковою змушує її переоцінити свій світогляд щодо ролі жінки у суспільстві та й відкриває для неї можливість громадського активізму.

При аналізі викладацької діяльності Білозерської встановлено її типовість (як домашньої вчительки), яка відповідає змінам у тогочасному суспільстві та законодавстві. При підготовці до занять вона послуговувалася тими матеріалами, що були опубліковані у Журналі Міністерства народної освіти. Також, дуже сильно при цьому можна помітити недостатній освітній рівень вчительки, який базувався на знаннях, отриманих внаслідок домашнього навчання та самоосвіти. Треба вказати на те, вчителювання для Білозерської перш за все відіграло роль засобу для фінансового збагачення, а вже потім як сфера професійної зацікавленості.

Її участь у жіночому русі 1860-1870-тих рр. є обмеженою. По-перше, вона бере активну участь у суспільних обговореннях цієї проблематики. По-друге, вона долучається до створення і функціонування Володимирських та Бестужівських (недовго) вищих жіночих курсів.

Використання інформаційно-цифрових інструментів (створення спеціалізованої бази даних) значною мірою облегшило аналіз творчого спадку Н. О. Білозерської та допомогло із визначенням основних її періодів активності (1865-1878 рр. – початковий; 1880-1899 рр. – пік; 1900-1912 рр. – спад). Її творча динаміка є нерівномірною із переважанням на самому початку перекладацької форми діяльності, а наприкінці власних наукових досліджень. При аналізі основної проблематики власних наукових досліджень не виокремлено якогось провідного напрямку. Взагалі для всієї наукової діяльності Білозерської характерна певна хаотичність, яка залежала не тільки від видозмінення її власних уподобань. Наприклад, під впливом свого наставника М. І. Костомарова, вона починає займатися над узагальненим нарисом деяких епізодів політичної історії Російської імперії. Під час співпраці із «Руською Стариною», яка на момент 80-тих рр. XIX ст. редагувалася М. І. Семівським, у її доробку починає збільшуватися частка робіт, присвячених викладенню

біографічних відомостей відомих людей. Своєрідним апогеєм такого захоплення дослідниці біографічними студіями стає дослідження про представника української школи у російській літературі – В. Т. Наріжному. Особливість цієї роботи полягає також у тому, що вона поступово відходить від компіляції напрацювань думок інших істориків, на користь власних суджень. Також, відзначимо про важливість перекладних робіт у її творчому доробку. Дослідницею було здійснено переклад на російську мову різноманітних за розміром та своїм наповненням робіт, які першочергово були опубліковані англійською, німецькою та французькою мовами.

РЕЗЮМЕ

До дипломної роботи на тему
«Історикиня Надія Олександрівна Білозерська (1838–1912): життєвий шлях та
творча спадщина»

Студентки історичного факультету
Бороніної Ангеліни Андріївни

У дипломній роботі представлені результати дослідження особливості інформаційного потенціалу життєвого шляху та творчої спадщини історикині Н. О. Білозерської (1838-1912). Нами були розглянуті та досліджені основні періоди життя дослідниці, її коло спілкування. Також були з'ясовані основні чинники, що впливали на специфіку її викладацької кар'єри та наукової діяльності. У межах дослідження також було створено базу даних творчого доробку Білозерської. Завдяки цій базі даних вдалося встановити основні періоди творчої активності дослідниці, переважаючи тип роботи та проблематика для кожного із них.

Отже, у першому розділі досліджується специфіка основних періодів життя Н. О. Білозерської, визначаються основні внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на становлення її особистості. У другому ж розділі окремо розглядаються особливості двох провідних напрямків її професійної діяльності: викладання та наука.

Ключові слова: дослідниця, домашня освіта, курси, переклад, виховання, база даних, Костомаров.

The summary of the diploma work
«Historian Nadiya Oleksandrivna Bilozerska (1838-1912): Life and Creative
Heritage»

of the student of historical faculty

Boronina Anhelina Andriivna

The thesis presents the results of the study of the peculiarities of the information potential of the life and creative heritage of the historian N. O. Bilozerska (1838-1912). We have reviewed and studied the main periods of the researcher's life and her social circle. We also found out the main factors that influenced the specifics of her teaching career and research activities. As part of the study, a database of Bilozerska's creative work was also created. Thanks to this database, it was possible to identify the main periods of the researcher's creative activity, the prevailing type of work and the issues for each of them.

Thus, the first section examines the specifics of the main periods of N.O. Bilozerska's life identifies the main internal and external factors influencing the formation of her personality. The second section separately examines the peculiarities of the two leading areas of her professional activity: teaching and research.

Keywords: researcher, home education, courses, translation, education, database, Kostomarov.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 925 – 941.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/1up>

2. Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. Историко-биографическое исследование. СПб: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1896. 159 с.

URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003638973>

3. Белозерская Н. А. Влияние переводного романа и западной цивилизации на русское общество XVIII века // Русская Старина. 1895. Т. LXXXIII. № 1. С. 125–156.

URL: <https://runivers.ru/lib/book4646/398744/>

4. Белозерская Н. А. Ф. Г. Солнцев, профессор археологической живописи. Биографический очерк. // Русская Старина. 1887. Т. LIV. С. 713 – 737.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book199675/#page/750/mode/1up>

5. Белозерская Н. А. Двадцатипятилетие Вестника Европы // Русская Старина. 1890. Т LXVIII. № 12. С. 749 – 788.

URL: <https://runivers.ru/lib/book4646/201817/>

6. Белозерская Н. А. История основания Петербурга // Живописная Россия. 1881. Т. 1. Ч. 2. С. 557 – 593.

URL: <https://www.prlib.ru/item/690123>

7. Белозерская Н. А. Исторический журнал XVIII века // Журнал министерства народного просвещения. 1899. Т. СССХV. январь С. 61 – 84.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book459485/#page/153/mode/1up>

8. Белозерская Н. А. Княгиня Д. Х. Ливен // Исторический Вестник. 1898. Март. С. 911 – 941.

URL: <https://runivers.ru/lib/book9629/484254/>

9. Белозерская Н. А. Княгиня Зинаида Александровна Волконская // Исторический Вестник. 1897. Март-Апрель. С. 137 – 171.

URL: <https://runivers.ru/lib/book9629/484041/>

10. Белозерская Н. А. Мария Ивановна Гоголь. Биографический очерк // Русская Старина. 1887. Т. LIII. С. 667 – 710.

URL: <https://runivers.ru/lib/book4646/199672/>

11. Белозерская Н. А. Мое знакомство с Е. П. Серебренниковой. // В память женщины-врача Евгении Павловны Серебренниковой (лит. сборник). СПб: тип. М. М. Стасюлевича, 1900.

URL: http://az.lib.ru/b/belozerskaja_n_a/text_1900_moe_znakomstvo_oldorfo.shtml

12. Белозерская Н. А. Н. В. Гоголь. Служба его в Патриотическом институте, 1831-35 гг. // Русская Старина. 1887. Т. LVI. С. 741 – 755.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book199678/#page/774/mode/1up>

13. Белозерская Н. А. Н. И. Костомаров в 1857-75. Воспоминания. // Русская Старина. 1886. Т. XLIX – L. №. 1-4. С. 609 – 636.; // Русская Старина. 1886. Т. L–LI. № 5-8. С. 327 – 338.

14. Белозерская Н. А. Очерки из истории России // Родник. 1882. Т. 1. № 1. С. 52 – 62.; Родник. 1882. Т. 1. № 3. С. 267 -274.; Родник. 1882. Т. 1. № 4. С. 398 -394.

URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006728241/

15. Белозерская Н. А. Предок Пушкина. // Исторический Вестник. 1899. Т. 76. С. 427-463.

URL: https://rusneb.ru/catalog/005664_000048_RuPRLIB15000458/

16. Белозерская Н. А. Происхождение императрицы Екатерины I // Исторический Вестник. 1902. Январь. С. 56 – 90.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book484536/#page/98/mode/1up>

17. Белозерская Н. А. Рецензия на книгу «Un homme d'autrefois». Souvenirs recueillis par son arrière-petit-fils, le marquis Costa de Beauregard, 3 ed. Paris, 1879. // Исторический Вестник. 1880. Т. I. С. 437 – 441.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book482653/#page/513/mode/1up>

18. Белозерская Н. А. Царское венчание в России. Исторический очерк. // Русская Мысль. 1883. Кн. IV-V. С. 1 – 48.

19. Горсей Дж. Записки о Московии XVI века / предисл. и прим. Н. И. Костомаров; пер. с англ. Н. А. Белозерская. // Библиотека для чтения. 1865. № 4-6.

20. Дарственная надпись Н. Белозерской Белозерскому Н. В. на титульном листе кн. «Царское венчание в России». // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛИ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 110а. Арк. 41.

21. Жемчужников Л. М. Спогад про Тараса Григоровича Шевченко, його смерть і похорон // Основа. 1861. № 3. С. 1 – 21.

URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog85.htm>

22. Кольб Г. История человеческой культуры. / пер. с нем. Н. А. Белозерская. // Переводы лучших иностранных писателей. 1871. № 2-3.

URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_v19_rc_1443666/

23. Кониський О. Я. Спогади Ф. І. Черненка про зустрічі з Т. Г. Шевченком у Петербурзі. // Тарас Шевченко-Грушівський. 1901. Т 2. С. 327 – 373.

URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog84.htm>

24. Листи до Тараса Шевченко. / В. С. Бородин, В. П. Мовчанюк, М. М. Павлюк та ін.; під ред. В. С. Бородіна. Київ: Наукова думка, 382 с.

URL: <http://kobzar.ua/item/show/531>

25. Мегью М. Мощено золотом. / пер. с англ. Н. А. Белозерская. // Отечественные Записки. 1870. Июль-Декабрь.; // Отечественные Записки. 1871. Апрель.

26. Мериме. П. Варфоломеевская ночь. Историческая хроника царствования Карла IX. / пер. с фр. Н. А. Белозерская. // Исторический Вестник. 1882. Т. IX. С. 1 – 32.; // Исторический Вестник. 1882. Т. X. С. 249 – 302.

27. Некролог // Современное Слово. 1912. № 1489. 28 февраля. С 3.

URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/73660-locale-nil-1489-28-fev#mode/grid/page/1/zoom/2>

28. Отношение Академии Наук Н. А. Белозерской о назначении ей пособия. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РДАЛІ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 2.

29. Письма Белозерского Тараса Васильевича. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛІ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 6.

30. Письма К. Н. Бестужева-Рюмина. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛІ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.

31. Письма Жемчужникова Л. М. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛІ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5.

32. Письма Пироговых Оли и Лены. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛІ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 1.

33. Письма С. Н. Шубинского. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛІ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 15.

34. Свидетельство Н. А. Ген (Белозерской) о зачисление ее в 3 ч. Дворянской родословной книги. // Російський державний архів літератури та мистецтва, м. Москва (РГАЛІ). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1.

35. Стасов В. В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки. СПб: тип. имени М. Меркушева, 1899. 506 с.

36. Тыркова А. В. Сборник памяти Анны Павловны Философовой (1837 – 1912): в 2 т. Т. 1 Анна Павловна Философова и ее время. Петроград: тов. Р. Голике и Е. А. Вильборг, 1915. 488 с.

37. Бестужев-Рюмин К. Н. Разбор сочинения Н. А. Белозерской: Василий Трофимович Нарезный. СПб: тип. Императорской Академии Наук, 1894. 10 с.

URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01005422206>

38. Бестужевские курсы (сборник статей) / С. Н. Валк, Н. Г. Сладкевич, В. И. Смирнов и др.; под ред. О. А. Толмачова и Т. П. Воробьева. Ленинград: изд. Ленинградского университета, 1973. 302 с.

39. Буряк Л. І. Жіноча біографістика як напрям наукових досліджень: традиції та сучасні репрезентації. // Українська біографістика. 2016. №13. С. 10 – 27.

40. Валькова О. А. Штурмья цитадель науки. Женщины-ученые в Российской Империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 792 с.

41. Веремченко В. А., Жукова А. Е. Воспитательные практики в дворянско-интеллигентных семьях России второй половины XIX – начала XX в.: монография. СПб: ЛГУ имени А. С. Пушкина, 2020. 232 с.

42. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство (збірник статей) / під ред. Л. Гентош та О. Кісь. Львів: ВНТЛ – Класика, 2003. 251 с.

URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/gender-approach>

43. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. / под ред. К. К. Арсеньева, И. Е. Андриевского, Ф. Ф. Петрушевского и др.; Доп. Т. 1: Аа – Вяхирь / под ред. К. К. Арсеньева и проф. В. Т. Шевякова. СПб: тип. Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1905. 478 с.

URL: <https://web.nlu.org.ua/object.html?id=172>

44. Іващенко В. Ю. Дві автобіографії М. І. Костомарова: проблеми конструкції та деконструкції // Харківський історіографічний збірник. 2018. № 16. С. 83 – 100.

URL: <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/11880>

45. Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; під ред. С. І. Посохова. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. 319 с.

46. Коломийцева Е. Ю. Просветительская и дидактическая деятельность Марко Вовчок: журнал «Переводы лучших иностранных

писателей. // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2017. № 2 (76). С. 55–62.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prosvetitel'skaya-i-didakticheskaya-deyatelnost-marko-vovchok-zhurnal-perevody-luchshih-inostrannyh-pisateley>

47. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли): уч. пособие. Москва: Гардарики, 2005. 603 с.

48. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1086 – 1856). СПб: тип. им. М. М. Стасюлевича, 1899. 296 с.

49. Минеева Т. А. Письмо как форма коммуникации между научным сообществом и женщинами-историками во второй половине XIX - начале XX века // Вестник Пермского университета. 2012. № 1 (18). С. 246 – 251.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pismo-kak-forma-kommunikatsii-mezhdu-nauchnym-soobschestvom-i-zhenschinami-istorikami-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-xx-v>

50. Пиетров-Энкер Б. «Новые люди» России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции. / перев. с нем. Ю. П. Шаттон; под ред. М. П. Мохначевой. Москва: РГГУ, 2005. 444 с.

51. Пилипчук Р. І. Білозерська Надія Олександрівна // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2003.

URL: <https://esu.com.ua/article-40785>

52. Пінчук Ю. А. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2000. № 10. С. 52 – 71.

URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=sid_2000_5_2_52

53. Пушкарёва Н. Л. Частное и публичное в жизни первых российских женщин-историков // ILCEA. 2017. № 29. С. 1 – 28.

URL: <https://doi.org/10.4000/ilcea.4318>

54. Пушкарёва Н. Л. Женщины-историки в России 1810 – 1917 годов // Вестник Пермского университета. 2012. № 1 (18). С. 228 – 245.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenschiny-istoriki-v-rossii-1810-1917-gg>

55. Русские писатели: 1800 – 1917. Биографический словарь: в 5 т. / Гл. редкол. П. А. Николаев и др. М.: Сов. энциклопедия, 1989. Т. 1: А – Г. 672 с.

URL: <http://surl.li/nhgts>

56. Секенова О. И. Доход от профессиональной деятельности и паттерны экономического поведения русских женщин-историков второй половины XIX – начала XX в. // Вестник антропологии. 2021. № 4. С. 201 – 214.

URL: <https://journals.iea.ras.ru/vestantrop/article/view/756>

57. Секенова О. И. Стратегии самореализации российских и советских женщин-историков во второй половине XIX — первой половине XX века: динамика перемен, преодоление гендерных асимметрий: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2022. 24 с.

URL: https://static.iea.ras.ru/obrazovanie_dissovet/Sekenova/%D0%A1%D0%B5%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82.pdf

58. Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: енцикл. довід.; під ред. В. А. Смолія. К.: Вища школа, 2005. 543 с.

59. Шувалова Я. Надежда Александровна Белозерская (Ген) // Geni.com. 16 марта 2023.

URL: <https://www.geni.com/people/%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0-%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F/6000000017183242699>

60. Dudgeon R. A. The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia, 1872 – 1917. // *Russian History*. 1982. 9(1). pp. 1 – 26.
URL: <http://www.jstor.org/stable/24652820>
61. Engel B. A. *Women in Russia, 1700-2000*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. 275 p.
URL: <https://archive.org/details/womeninrussia1700000enge/page/n9/mode/2up>
62. Engel B. A. *Mothers and daughters: Women of the intelligentsia in nineteenth century Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 230 p.
URL: <https://archive.org/details/mothersdaughters00barb/page/n5/mode/2up>
63. Johanson C. *Women's struggle for higher education in Russia, 1855-1900*. Kingston: McGill-Queen's University Press, 1987. 149 p.
URL: <https://doi.org/10.2307/130396>
64. Kappeler A. Women Historians in the Russian Empire // *Przegląd Wschodni*. 2014. no.13 (50). p. 359-380.
URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/311053.pdf>
65. Koblitz A. H. Science, Women, and the Russian Intelligentsia: The generation of the 1860s. // *Isis*. 1988. 79(2). pp. 208 – 226.
URL: <http://www.jstor.org/stable/233605>
66. Lerner G. Placing Women in History: Definitions and Challenges. // *Feminist Studies*. 1975. vol. 3. no. 1/2. pp. 5–14.
URL: <https://doi.org/10.2307/3518951>
67. Lindenmeyr A. Public Life, Private Virtues: Women in Russian Charity, 1762 – 1914. // *Signs*. 1993. vol. 18. no. 3. pp 562–91.
URL: <http://www.jstor.org/stable/3174858>
68. Rossiter M. W. Which Science? Which Women? // *Osiris*. 1997. vol. 12. pp. 169–85.
URL: <http://www.jstor.org/stable/301904>
69. Rossiter M. W. The Matthew Matilda Effect in Science. // *Social Studies of Science*. 1993. vol. 23. no. 2. pp. 325–341.

70. Stites R. The women's liberation movement in Russia: feminism, nihilism, and bolshevism, 1860-1930. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1978. 464 p.

ДОДАТКИ

Додаток №1

Наукова діяльність Білозерської Н.О. за роками

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
1	1865	Джером Горсей «Записки о Московій XVI вѣка»	(Без підпису)	переклад	«Бібліотекѣ для чтенія», № 4-6
2	1870	А. Мегью «Мощено золотомъ»	(Без підпису)	переклад	«Отечественне Записки», іюль- декабрь
3	1871	Ф. Кольб «Исторія человѣческой культуры»	Н. А. Белозерская, Марко Вовчок	переклад	«Перелодахъ лучшихъ иностранныхъ писателей», № 2, 3
3	1871	А. Мегью «Мощено золотомъ»	(Без підпису)	переклад	«Отечественне Записки», апрѣль
5	1871	Самуил Смайльс «Рабочія біографіи»	Н. Белозерская	переклад	«Переводы иностранныхъ писателей», № 2, 3
6	1872	«Кієвъ и его святѣни въ половинѣ XVII вѣка» Изъ путешествій антіохійскаго патріарха Макарія, описаннаго его архиДіакономъ Павломъ	(Без підпису)	переклад	«Кієвскія Епархіальныя Вѣдомости»
7	1872	Самуил Смайльс «Біографіи промышленныхъ дѣятелей»	Н. Белозерская	переклад	изд. отдѣльно. Спб. 8°
8	1872	Ф. Кольб «Исторія человѣческой	Н. А. Белозерская, Марко Вовчок	переклад	изд. отдѣльно. Спб. 8°

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
		культуры»			
9	1872	Дж. Гринвуд «Семь язвъ Лондона»	(Без підпису)	переклад	«Иллюстрирова нный Журналь», № 5
10	1873	Л. Фридендер «Картины изъ исторіи римскихъ правовъ, отъ Августа до послѣдняго изъ Антониновъ»	Н. Белозерская	переклад	Изд. книгопродавца С. В. Звонарева Спб. 8°
11	1873	Л. Фридендер «Картины изъ исторіи римскихъ правовъ, отъ Августа до послѣдняго изъ Антониновъ»	(Без підпису)	рецензія	«Журналь министерства народнаго просвѣщенія», № 6, стр. 363- 370
12	1873	Г. С. Ман «Древнее право, его связь с древней исторіей общества и его отношенія къ повѣйшимъ идеямъ»	Н. Белозерская	переклад	Изд. Д. Е. Кожанчик ова Спб. 8°
13	1873	Г. С. Ман «Древнее право, его связь с древней исторіей общества и его отношенія къ повѣйшимъ идеямъ»	(Без підпису)	рецензія	«Дѣло», № 7, стр. 1-10; «Судебный Вѣстникъ», № 79
14	1873	Антиохійский патріарх Макарій»Кіевъ и его святыни въ половинѣ XVII вѣка»	(Без підпису)	переклад	«Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости»
15	1874	А. Г. Брикиер «Императоръ Іоаннь Антоновичъ и его родственники»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и новая Россія», т. II
16	1875	«Наши чудодѣи»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
					новая Россія», т. III
17	1875	«Записки юго-западнаго отд. императорскаго русскаго географическаго общества»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и новая Россія», т. III
18	1875	А. Т. Болотов»Памятникъ прошедшихъ времянь”	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и новая Россія», т. I
19	1875	А. И. Незеленов «Н. И. Новиковъ»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и новая Россія», т. III
20	1875	«Картины изъ русской исторіи отъ начала Руси до нашихъ премень»	(Без підпису)	дослідження	изд. Арнгольда и Вармуда, вып. 1
21	1876	Джемс Селли «Искусство какъ предметъ науки»	(Без підпису)	переклад	«Знаніе», т. I
22	1876	«Хроника недавней старины»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и новая Россія», т. II
23	1876	В. П. Авенариус «Книга о кievскихъ богатыряхъ»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и новая Россія», т. I
24	1876	А. Н. Неустроев «Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и новая Россія», т. I
25	1877	Т. А. Верховский «Стародубье»	Б. Гнв	рецензія	«Древняя и Новая Россія», т. I
26	1877	«Россія сто лѣтъ назадъ». Путешествіе англійскаго	Н. Б.	переклад	«Русская Старина», т. XVIII, XIX.

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
		историка Кокса в 1778 г.»			
27	1878	«Воспитаніе и Обученіе»	Н. А. Белозерская	редагуван ня	«Указат. по дѣламъ печати», № 9
28	1880	Ю. Роденберг «Новый всемірный потопъ»	Н. Б.	переклад	«Приложеніе къ «Историческом у Вѣстнику», т. I, II
29	1880	І. К. Френкель «Люциферъ» романъ изъ временъ Наполеона I	Н. Б.	переклад	«Приложеніе къ «Историческом у Вѣстнику», т. II, III
30	1880	marquis Costa de Beauregard «Un homme d'autrefois»	Н. Б.	рецензія	«Историческій Вѣстникъ», т. I
31	1880	«Дневникъ маркизы Вестминстеръ»	Н. Б.	переклад	«Историческій Вѣстникъ», т. II №6
32	1880	А. Шефер «Императрица Елизавета Петровна въ 1760-61 гг.»	Н. Б.	переклад	«Русская Старина»
33	1881	Фр. Гельвальд «Естественная исторія идемень и народовъ»	(Без підпису)	переклад	Изд. А. С. Суворина. Спб
34	1881	«Исторія основанія Петербурга»	Н. Белозерская	дослідже ння	«Живописная Россія», т. I, ч.2
35	1881	«Собраніе неизданныхъ рисунковъ-акварелей проф. живописи Ф. Г. Солнцева»	(Без підпису)	дослідже ння	«Русская Старина», т. XXXI

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
36	1881	Г. Лаубе «Графиня Шатобріанъ»	(Без підпису)	переклад	«Приложеніе кь «Историческом у Вѣстнику», т. IV, V
37	1881	К. Френцель «Въ золотомъ вѣкѣ»	(Без підпису)	переклад	«Приложеніе кь «Историческом у Вѣстнику», т. V, VI
38	1882	Блюмнер «Сиракузы» (статья)	(Без підпису)	переклад	«Историческій Вѣстникъ», т. X
39	1882	«Очерки изъ исторіи Россіи»	(Без підпису)	дослідження	«Родникъ», т. I, № 1, 3, 4
40	1882	Н. Мериме «Варфоломеевская ночь. Историч. хроника царствованія французскаго короля Карла IX»	(Без підпису)	переклад	Приложеніе кь «Историческом у Вѣстнику», т. IX, XI
41	1882	Фр. Гельвальд «Естественная исторія идемень и народовъ»	(Без підпису)	переклад	Изд. А. С. Суворина. Спб
42	1883	«Царское вѣнчаніе въ Россіи»	Н. Белозерская	дослідження	«Русская Мысль», кн. IV, V.
43	1883	Ю. Роденберг «Кромвель»	(Без підпису)	переклад	«Приложеніе кь «Историческом у Вѣстнику», т. XI-XIV
44	1883	Фр. Гельвальд «Естественная исторія идемень и народовъ»	(Без підпису)	переклад	Изд. А. С. Суворина. Спб
45	1884	«Записки Вань-Галепа»	(Без підпису)	переклад	«Историческій Вѣстникъ»,

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
					т. XVI
46	1884	«Дневник О. И. Дозе»	(Без підпису)	переклад	«Историческій Вѣстникъ», т. XVIII
47	1884	Фр. Гельвальд «Естественная исторія идемень и народовъ»	(Без підпису)	переклад	Изд. А. С. Суворина. Спб
48	1884	Ад. Глазер «Савонарола», культурно- историческій очеркъ из времен возрожденія во Флоренції и Римѣ	(Без підпису)	переклад	«Приложеніе къ «Историческом у Вѣстнику», т. XV-XVIII
49	1885	Фр. Гельвальд «Естественная исторія идемень и народовъ»	(Без підпису)	переклад	Изд. А. С. Суворина. Спб
50	1886	«И. П. Келлеръ, проф. живописи»	И. П. Келлеръ	дослідже ння	«Русская Старина», т. LI
51	1886	«Русскіе дѣятели в портретахъ» (біографіи Т. Н. Грановскаго и В. Н. Назимова)	(Без підпису)	дослідже ння	Русская Старина», второе собраніе
52	1886	«Н. И. Костомаровъ въ 1857-75 гг.» Воспоминания	Н. А. Белозерская	спогади	«Русская Старина», т. XLIX, L
53	1886	«Д. Е. Гиусинъ, печатныхъ дѣль мастеръ»	(Без підпису)	дослідже ння	«Русская Старина», т. XLIX, LI
54	1886	«Библиографическій Листокъ» Замѣтки о новыхъ книгахъ (о пяти сочиненіяхъ)	(Без підпису)	дослідже ння	«Русская Старина», т. XLIX
55	1886	Отзывы о различныхъ книгахъ	(Без підпису)	відгук	«Русская Старина», № 2, 3, 4, 6, 7, 8
56	1886	И. Акулининъ «Донской казакъ въ	(Без підпису)	переклад	«Историческій Вѣстникъ» т.

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
		Лондонъ»			XXVI
57	1886	Г. Перваноглу «Андроникъ Комнень»	(Без підпису)	переклад	«Приложеніе къ «Историческом у Вѣстнику», т. XXV-XXVI
58	1886	«Государство Лунда»	(Без підпису)	переклад	«Историческій Вѣстникъ» т. XXIII
59	1887	«Россия в шестидесятихъ годахъ прошлаго вѣка» (по книге «Описаніе Россіи» сэра Джорджа Макартнея)	(Без підпису)	дослідже ння	«Русская Старина», т. LV
60	1887	«Н. В. Гоголь. Служба его въ Патріотическом институтѣ, 1831-35 гг.»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	«Русская Старина», т. LVI
61	1887	«Марія Ивановна Гоголь»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	«Русская Старина», т. LIII
62	1887	«Ф. Г. Солнцевъ, проф. археологической живописи»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	«Русская Старина», т. LIV
63	1887	Г. Кениг «Карнаваль короля Іеронима»	(Без підпису)	переклад	«Приложеніе къ «Историческом у Вѣстнику», т. XXVII-XXX
64	1887	Отзывы о различныхъ книгахъ	(Без підпису)	відгук	«Русская Старина», № 1, 2, 3, 5, 7, 8
65	1888	«В. Т. Нарѣжный». Историко-	Н. А. Белозерская	дослідже ння	«Русская Старина»,

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
		біографіч. изслѣдовані			№ 5, 6, 8
66	1890	«Двадцятипятилетие Вѣстника Европы»	Н. А. Б.	дослідже ння	«Русская Старина», № 12
67	1890	«Предисловіе къ автобіографіи академика Кокшарова, составленной по его разсказамъ»	Н. А. Б.	дослідже ння	«Русская Старина», № 3
68	1890	«Обзоръ пятидесятилѣтней дѣятельности с петербургскаго минералогическаго общества»	(Без підпису)	дослідже ння	«Русская Старина», № 5
69	1890	«В. Т. Нарѣжный». Историко- біографіч. Изслѣдованіе	Н. А. Белозерская	дослідже ння	«Русская Старина», № 9
70	1891	«В. Т. Нарѣжный». Историко- біографіч. зслѣдованіе	Н. А. Белозерская	дослідже ння	«Русская Старина», № 5, 6, 7, 8
71	1892	Пенка Люддеке «Aushand» и «Allg Zeitung» «Карта земного шара въ масштабѣ 1:1 000 000 (пять статей)»	(Без підпису)	переклад	Для А. А. Тилло
72	1892	Н. А. Чихачев «Хронологическій перечень сочиненій»	(Без підпису)	дослідже ння	«Извѣстія географическаго общества», кн. VI
73	1892	«Хороший тон» (предисловія и указатель)	(Без підпису)	переклад	«Гоппе»
74	1892	Ч. Кингслей «Ипатія»	(Без підпису)	переклад	«Новая Библиотека»

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
					А. С. Суворина »
75	1893	«Обязанности настоящего времени» (компиляция)	(Без підпису)	дослідження	«Посредник»
76	1893	«П. А. Чихачевъ», біографія и научный разборъ его геологическихъ и другихъ сочиненій»	(Без підпису)	дослідження	«Вѣстника Европы», № 11
77	1893	«Биографии: Плутарх, Тертуллиан, Климент Александрийский, Освальд, Гуфланд, Никольсон, Лампе, Альбертини»	(Без підпису)	переклад	Для книги «Етика пици»
78	1895	«Вліяніе преводнаго романа и западной цивилизациі на русское общество XVIII вѣка»	Н. Белозерская	дослідження	«Русская Старина», № 1
79	1896	«В. Т. Нарѣжный»	(Без підпису)	критика	«Историческій Вѣстникъ», іюнь
80	1897	«Сочиненія Поля Луи Курье», ч. I	(Без підпису)	переклад	изд. «Пантелѣва»
81	1897	«Княгиня Зинаида Александровна Волконская»	Н. Белозерская	дослідження	«Историческій Вѣстникъ», мартъ-апрѣль
82	1898	«Историческій журналъ XVII вѣка»	Н. А. Белозерская	дослідження	«Журналъ министерства народнаго просвѣщенія», январь
83	1898	«Княгиня Д. Х. Ливень»	Н. Белозерская	дослідження	«Историческій Вѣстникъ», мартъ
84	1899	«Воспоминанія Л.М.»	Л. М.	автобіограф	«Вѣстник

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
		Жемчужникова» (редагування)	Жемчужников	афія	Европы», февраль
85	1899	«Отрывки воспоминаний Л. М. Жемчужникова о крымской войны»	Л. М. Жемчужников	редагуван ня	«Вѣстник Европы», ноябрь
86	1899	«Женщина въ Греции»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	Журналь «Женское Дѣло», № 1, 2
87	1899	«Женщина въ Греции»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	«Волгарѣ», № 45
88	1899	«Записка о женскомъ вопросѣ въ Россіи шестидесятыхъ и семидесятыхъ годовъ»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	Для книги В. В. Стасова: «Н. В. Стасова» , Спб.
89	1899	«Женский вопросъ». Предисловіе: «Восточная женщина»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	Журналь «Женское Дѣло», № 1
90	1899	«Предокъ Пушкина» (неизданные материалы)	Н. Белозерская	дослідже ння	«Историческій Вѣстникъ», май
91	1900	«Римлянки»	Н. А. Белозерская	дослідже ння	Журналь «Женское Дѣло», № 2, 3
92	1900	«Воспоминанія Л. М. Жемчужников а» (редагування)	Л. М. Жемчужников	дослідже ння	«Вѣстника Европы», ноябрь-декабрь
93	1902	«Происхождение императрицы Екатерины I»	(Без підпису)	дослідже ння	«Историческій Вѣстникъ», январь
94	1903	«Из жизни Петра I»	(Без підпису)	дослідже ння	«Историческій Вѣстникъ», т. ХСII
95	1905	Ротер «Разведение и уходъ за кактусами»	(Без підпису)	переклад	«Вестникѣ императорског о русскаго общеста

№	Рік	Назва	Автор	Форма роботи	Видання
					садоводства «
96	1906	«Воспоминанія Л. М. Жемчужников а о Бейдеманѣ» (редагування)	Л. М. Жемчужников	редагування	«Вѣстника Европы, февраль

Додаток № 2

Рис.1 Портрет Н. О. Білозерської

Белозерская Н. А. Автобиография // Исторический Вестник. 1913. Т 132. № 6. С. 929.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book485432/#page/1131/mode/lup>

Рис. 2 Портрет Н. О. Білозерської

Ариян П. Н. Первый женский календарь на 1913 год. СПб: тип. «Бережливость», 1913. С. 427.

URL: [https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003953840?page=427&rotate=0&theme=wh](https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003953840?page=427&rotate=0&theme=white)

[ite](https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003953840?page=427&rotate=0&theme=white)

Рис. 3: Фото перших засновниць Бестужівських вищих жіночих курсів.
Бестужевские курсы (сборник статей) / С. Н. Валк, Н. Г. Сладкевич, В. И.
Смирнов и др.; под ред. О. А. Толмачова и Т. П. Воробьева. Ленинград: изд.
Ленинградского университета, 1973. С. 306.